

Ж. ХОШНИЯЗОВ

**МИЛЛИЙ ДЭСТАНЛАРЫМЫЗ—РУҰХЫЙ ҲӘМ МАТЕРИАЛЛЫҚ
МӘДЕНИЯТЫМЫЗДЫҢ ҲАСЫЛ ҮЛГИЛЕРИ**

(Қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларын
тарихый-фольклорлық изертлеу тәжірийбеси)

Нөкис
«Илим»-2018

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИЛИМЛЕР
АКАДЕМИЯСИ ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БӨЛИМИ**

**ҚАРАҚАЛПАҚ ГУМАНИТАР ИЛИМЛЕР
ИЛИМ-ИЗЕРТЛЕҰ ИНСТИТУТЫ**

Жалғас Хошаниязов

**МИЛЛИЙ ДЭСТАНЛАРЫМЫЗ — РУҰХЫЙ ҲӘМ МАТЕРИАЛЛЫҚ
МӘДЕНИЯТЫМЫЗДЫҢ ҲАСЫЛ ҮЛГИЛЕРИ**

(Қарақалпақ қахарманлық дәстанларын тарийхый-фольклорлық
изертлеу тәжірийбеси)

**Нөкис
«Илим» - 2018**

УОК:801.83
КБК 82(кар.)
Х-90

Жалғас Хошаниязов «Миллий дәстанларымыз—руұхый хәм материаллық мәдениятымыздың хасыл үлгилери» (Қарақалпақ қахарманлық дәстанларын тарийхый-фольклорлық изертлеу тәжирийбеси) (монография)— Нөкис: «Илим», 2018-жыл. — 91 б.

Бул монографияда халық дәстанларының мазмунларында сакланып киятырған этнографизмлер—этнонимлер хәм топонимлер (Қыпшақ, Қоңырат, Жийдели байсын, Маңғыт, Ноғай) сыяқлы кәуимлик, урыўлық бирлеспелер, ел — жер атамалары тарийхый-фольклорлық басқыштан изертлениледи. Дәстанлардың дәретилген дәуирлерине қатнасы мәселелери илимий әдебиятлар жәрдеминде аналитикалық бағдарда үйренилип шығылған. Ата-бабаларымыздың өнерментшилик кәсибине тийисли ат жасаўлары, курал-жарақлар, кийим-кеншеклер, безениў буйымлары, миллий дәстүрлеримиз ҳаққындағы мағлыўматлар илимий объект сыпатында пайдаланылған. Олардың қахарманлық дәстанлардың пайда болыўындағы хәм қәлиплесиўиндеги орны белгиленип берилген. Монография руұхый-материаллық мәдениятымыз бенен, миллий фольклор тарийхы менен қызығыўшы оқыўшыларға хәм изертлеўшилерге зәрүрли илимий-әмелий мағлыўматлар беріў имкания-тына ийе.

Жуўаплы редактор:
С.Әмирлан — үлкен илимий хызметкер

Пикир билдириўшилер:
М.Қарлыбаев — тарийх илимлериниң кандидаты
Ҳ.Өтемуратова — филология илимлериниң кандидаты

УОК: 801.83
КБК 82(кар.)
Х-90

© «Илим», 2018

ҚАРАҚАЛПАҚ ҚАХАРМАНЛЫҚ ДӘСТАНЛАРДАҒЫ ЭТНОНИМЛЕР ДӘРЕК СЫПАТЫНДА

Қандай дәстан болмасын оның мазмуны белгили рәйиште урыў-кәуим хәм ел, жер (таў, дәрья, көл, теңиз хәм т.б.) атамалары менен байланыслы сөз етиледі. Ол халқымыздың урыў-кәуимлик дүзиліслерин хәм жасаў орынларын анықлаўда, дәстанлардың пайда болыў дәрегин белгилеўде әҳмийетли деген сөз. Мейли ол урыў аты ма яки ел, жер атлары бола ма, оннан бийгәрез түрде сол халықтың өтмиштеги турмыс мәдениятының басқышларын сәўлелендиреди хәм өзлериниң пайда болыў, қәлиплесиў, атама болып көпшилик тәрәпинен қабыл етилиў сыяқлы жолларына ийе болады. Өз гезегинде буларды илимий көзқарастан үйрениў ҳәзирги күнде хәртәрәплеме дыққатқа алынып атырған руұхый мәдениятымыздың дәреклерин белгилеўге, миллий саналылық, укыпшылықларымыздың тамырларына нәзер аударыўға хәм, нәтийжеде, ата-бабаларымыздан мийрас болып киятырған өз миллий кәдириятларымызды бахалаўға кең мүмкиншиликлер ашып береди.

Қарақалпақ қахарманлық дәстанларында тийкарынан қыпшақ, қоңырат, маңғыт сыяқлы урыў бирлеспелериниң атамалары көбирек орын алған. Сондай-ақ, «Ноғайлы», «аз ноғай», «көп ноғай» хәм т.б. этникалық бирикпелердиң қурамын билдиретуғын атамалар да жийи ушырасады. Ал «қазаяқлы» («Қаншайым» дәстаны), «кенегес» («Мәспатша» дәстаны), «ырғақлы» («Алпамыс» дәстаны) дегендей урыў-тайпа атамалары жүдә сийрек, хәтте елеспесиз дәрежеде гез-леседи. Биз усындай жағдайларға қарай отырып дәстанларда сөз болатуғын барлық урыў-кәуим атамалары теңдей әҳмийетли деп айта алмаймыз. Сондай-ақ ел, жер атамалары да усы тақылетте дәстанлардан орын алған. Өйткени олардың биразлары тарийхый атамалар болса, айырымлары аңызлық, ал гейпаралары қыялый қунылықларға ийе. Биз бул жерде эпикалық дәретпелерди атқарыўшылардың әўладтан-әўладқа алып жүриўшилердиң атамаларға (урыў, ел-жер) тәсир жасаў мүмкиншиликлериниң бар екенлигин терең атап өтиўимиз тийис. Сондай екен, дәстанларда ушырасатуғын хәрбир атамаға миллий көзқарастан дыққат аударыў керек болады. Яғный олардың лексикалық

мәнислерин анықлау, басқа уқсас атамаға салыстыру, анализлеуді талап етеді.

Қарақалпақ қахарманлық дәстанларындағы этнонимлер хәм топонимлер тууралы пикирлер Н.Дәуқараевтың, Қ.Айымбетовтың, Н.Сағитовтың, Қ.Мақсетовтың, Қ.Мәмбетовтың, С.Бахадырованың хәм т.б. алымлардың жұмысларында өз сәулеленулерин тапқан. Олар бирқатар атамалар тууралы қызықты илимий анализлер ислейди, оның әхмийетин көрсетип береді. Усы бағдардағы ислениуі зәрүр ұазыйпаларды белгилейди. Оларды арнаулы үйрениу арқалы әдебият тарийхына, халқымыздың турмыс тарийхына байланысly мәселелерге ой жууыртыу нийетинде дәстанларда ушырасатуғын айырым урыу-қәуим, ел-жер атамаларының ең баслыларына дыққат аударамыз.

Қоңырат

«Қоңырат» атамасы тууралы биз «Қарақалпақ қахарманлық дәстаны «Алпамыс» деген мийнетимизде сөз еткен едик». Бул жерде оны толықтырып өтиуді макул көрдик. «Қоңырат» сөзи тууралы бирқатар аңыз-әпсаналар қарақалпақстаннан тысқарыда жасаушы Сурхандерья қоңыратлары араларында да кең таралған. Бир итибарлы жери—аңыздың мазмуны дәуір жағынан еле де тереңлескен, Шыңғысхан заманындағы ұақыялар менен ушласады. Булардың бирнеше вариантларын белгилі өзбек фольклористи Х.Т.Зарифов 1920-1930-жылларда жазып алған еди. Усы аңызлардың гейпаралары фольклорлық материал ретинде, **Л.П.Потаповтың** жұмысларында пайдаланылған¹. **Соңғы изертлеулер** бойынша **Б.Х.Кармышевтың** пикирин әхмийетли деп есаплаймыз: «Многократно записанные мной варианты легенды (более 40 лет спустя) повторяют с той или иной полнотой содержания легенды, записанной Х.Т.Зарифовым»². Буларды жергиликті қарақалпақлар арасындағы аңыз бенен салыстырып қарағанымызда да онша парық сезилмейди. Барлығында да қоңыр ат минген әскер (жас жигит ямаса ғарры) өз жолбасшысын (ханды) өлимнен қутқаруы ушын астындағы атын береді. Хан оны соң аңсат танып алыуы ушын белги (нышан) таслап кетеді. Душпан тәрептин ханы оны

ақыллылығы, дурыс жууапыллығы ушын өлтирмей тутқыннан босатып жибереди. Гейпара аңызларда ол душпан қолына түспей-ақ ханға барады. Белги бойынша өзін танытады, хан оған сыйлыққа мал, жер береді. Ол жер аты «Қоңырат» болып аталып кетеді. Аңыздың барлығының тийкары бир қоңырат атамасының түрк сөзи менен байланысly хәм түркийлер турмысы менен (жаугершилик) дәреклес екенлигин сөз етеді.

Басқа тәрепинен алып қарайтуғын болсақ та мәселе айдынласыуы мүмкин. Шыңғысхан қоңырат қәуимин өз қармағына жаулап алыу сиясатын жүргизип киргизеди. Егер ол моңғол қәуиминиң бири болғанда өз-ара келисим жолы менен-ақ қоңыратлыларды өзине қаратып алған болар еди. Алтын Ордада қоңырат қәуиминиң адамлары үлкен құрметке ийе болған. Көпшилиги ел басқарып, хәкимлик етип Шыңғысханның сиясатын иске асыруға белсене хызмет еткен. Шыңғыс ханның Алтын Ордадағы бийлиги қоңырат қәуиминиң тәсиринде түрк тилинде иске асқан. Сонлықтан қоңыратлар моңғол емес, түрклерден ибарат болған деген сыяқлы пикир айтыуға толық тийкар бар. Тағы бир усы пикиримизди тастыйықлаушы дәлиллердин бири «Қоңырат» атамасының түслик Бессарабия жерлеринде ушырасыуы болып табылады. Бул атама бираз фонетикалық өзгериске түскени менен оның түби «Қоңырат» екени анық сезиледи хәм түркий халықларға тийисли қәуим сыпатында тән алынған. «Комрат» находится в центральной части Южной Бессарабии, которая в XVI-XVII веках была населена главным образом тюркоязычными племенами и Ногайской орды»³. Ол атама сыпатында молдаванлар хәм гагаузлар арасында оғада кең көлемлиликке ийе болған. 1769-1770-жыллардағы орыс-түрклер араларындағы урыслар дәуириnde дүзилген картада «Қоңырат» атамасы менен сәйкес бес (5) елатлықтың атамасы бар екенлиги анықланған. Буннан тысқары 1806-жылға шекемги мәлим болған елатлықлар тууралы поляк алымы Ч.Сташиц дүзген картада Днестрдин шеп тармағының бири «Kongrat» деп көрсетилген. Ол хәзирги Бендер қаласының жоқарғы тәрепинен саға алады⁴. Атаманың келип шығуы тууралы алым мына пикирди келтиреді: «Название города Комрат,

¹ Қарақалпақ қахарманлық дәстаны «Алпамыс». — Нөкис: Билим, 1992. -115 б.
² Потапов Л.П. Материалы по семейно-родовому строю у узбеков «Кунград». - Ташкент-Самарканд: Научная мысль, —1930. №1. с.38-39.
³ Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным). —М.: Наука, 1976. с.220-221.

⁴ Дрон И.В. «Комрат» этноним ногайского происхождения. -Баку: Советская тюркология, 1981. с. 54.

⁵ Дрон И.В. «Комрат» - этноним ногайского происхождения. -Баку: Советская тюркология, 1981. с. 57.

согласно одной из топонимических легенд, распространенных среди жителей юга республики, как гагаузов, так и молдаван, состоит из двух слов турецкого происхождения «комут» и «at» - черная, гнедая лошадь». Биз бундай аңызлардын каракалпақлар арасында да кең таралғанлығына итибар берип өткен едик. Демек бир-биринен алыста жайласқан қәуімлер арасындағы аңызлардың мазмун сәйкеслиги этногенетикалық басқыштан бир тамырласлықтың хәм турмыстағы тарийхый шынлықтың нәтийжелериниң халық санасындағы көринислеринен басқа хеш нәрсе емес. Белгили тюрколог алым Н.А.Баскаков Молдавиядағы «Комрат» қала атамасын каракалпақлардың урыў басы болған Қоңырат арысы атамасы менен хәм ақ ноғайлардың қыоңырат деген урыўы менен салыстырып барлығының түбири бир дәректен деген жуўмаққа келеди.

Солай етип, «қоңырат» сөзи этноним аты болып, ол монғол дәуиринен бурын-ақ түркий қәуімлериниң қурамында болған деген жуўмаққа келемиз. Ал монғол қоңыратларына келетуғын болсақ, олар жаўлап алынған түркий қәуімлердиң бири сыпатында монғолласып кеткен ямаса монғолдың бир урыўы деп тән алынған болыўы мүмкин.

Жийдели байсын

«Алпамыс» эпосының Қоңырат версиясы деп аталған өзбек, каракалпақ, казак дэстанларының көпшилигинде сөз етилетуғын ўақыялар «Жийдели байсын» деген жердиң аты менен басланады хәм бул ўақыялардың раўажланыўы да, шешими де усы атқа байланыслы.

Жийдели байсын атамасы эпостың каракалпақша вариантларында **Жийдели байсын** ел еди..., Байсын көлдиң қамысын..., (Есемурат Жыраў), Жийдели байсын халқында, Қоңыраттың урыўында, Байсын Қоңырат елинен... (Өгиз жыраў, Керам жыраў) хәм т.б. болып еки сөз бирге ямаса бөлек халында да қолланыла береді. Бул жағдай өзбек хәм казак версияларында да ушырасады. Жийдели байсын атамасы атқарыўшылар тәрәпинен эпостың бастан-аяғына **шекем турақлы халында** сақланбаған. Олар Жийдели, Байсын, Қоңырат деген түсиниклерди тийисли жеринде өз

қәлеўшилеринше пайдаланған. Себеби, бул атамалар, хәрқыйлы болыўына қарамай, ортақ мәниске ийе болып табылады, олар белгили бир мәканның, елдиң атын билдиреди.

Жийдели байсын атамасы туўралы хәзирше бизге мәлим, тарийхый географиялық мәниси бар орынның бири Самарқандтың түслигинде, Бухараның түслик батысындағы Байсынтаў деген жерлер (хәзирги Сурхандәрйя областы). Бул жер Бухараның хәм Самарқандтың басқа қалалар менен қатнасауғын саўда жолы болған А.Диваевтың көрсетиўинше... Жийдели байсын Кулап хәм Хисар бекликлериниң этирапында орналасқан. Ол жерде Байсын деп аталған үлкен көл болған. Бул көлдиң дөгерегинде Киши орданың қырғызлары (қазақлары – Ж.Х.), соның менен бирге Орта Ордадан қоңыратлар, арғынлар жасаған делинеди.

Дэстанда Байсындың көл аты екенлигин дәлиллейтиўын мүмкиншиликлер бар. Сондай-ақ эпосқа қатнасы бар қоңыратларда тарийхта көбинен-көп усы этираптарға байланыслы сөз етиледі. Бундай дәреклер бирқатар илимпазлардың жұмысларына шешийши материал болды, хәтте «Алпамыс» дэстанында келтирилген хәрқыйлы өсимликлердиң көп таралған жерлерин излестирийде жоқарыда аты аталған орынлар менен белгиленди. Бирақ усындай шешимлерге тийкарланып, Жийдели байсын орнын анықлай қойыў асығыслық болар еди. Өйткени көпшилик илимпазлар Жийдели байсынды Сырдарьяның төменги бойларынан, Арал жағаларынан излейди. Халқымыздың арасында узақ ўақытлардан бери айтылып киятырған аңызлардың да силтер тәрәпи Арал жағалаўлары, «Халық айтса қалпы айтпайды» дегендей, көптен киятырған сөзлерге де кулақ асып көрий керек¹⁰.

1900-жылы А.Нестеров тәрәпинен жәрияланған Аяз хан хаққындағы аңызға кеўил аўдара отырып, Х.Зарифов оның айрықша қызығыўшылық туўдыратуғынын атап өткен.

Биз усы аңызға байланыслы мағлыўматты келтиремиз: «Еле Арал теңизи болмаған дәуірлерде Әмиўдәрйя менен

⁸ Диваев А. Сборник материалов для статистики Сырдарьинской области. Том X. Ташкент, 1902, с. 42.

⁹ Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. М.-Л., 1950, с. 131-132; Задыхина К.Л. Узбеки дельты Амударьи. /Труды Хорезмской экспедиции. Т. I. М., 1952, с. 343.

¹⁰ Зарифов Х.Т. Основные мотивы эпоса Алпомиш. //Сб. об эпосе Алпомиш. Ташкент: АН УзССР, 1959, с. 13.

⁶ Сон да, 55-б.

⁷ Баскаков Н.А. Родоплеменное название кыпчаков в топонимии Южной Молдавии. //В кн.: Топонимика Востока. —М.: Наука, 1964. с. 58.

Сырдарья биригип, Лаўзан, Гөне Үргениш хэм Айбүйир аркалы өтип, Каспий теңизине қуяды екен. Арал теңизинин орнында адақ халқы жасаған. Оның қатал хэм урыспаз Фасыл хан атлы ханы болған. Ал Үзбойдың еки жағалауында бул дәуірде Байсын атлы халық жасап, онын Аязхан атлы ханы болған. Ол өзи қул болығуына қарамастан ақыллылығы, парасаттылығы хэм әдиллиги арқасында «Қырық қыз» қорғанында қырық кәнизегі менен жасап атырған патшаның қызының қолын сүйіуге миясар болған хэм Байсын халқына хан болыу дәрежесине ерискен. Ақылсыз Фасыл хан қарам нәпсин тыя алмай, бир әулийе кисиниң қызына зорлық қылып, қарғысқа ушырайды. Ал елин суу басып, суу астында қырылып кетеди. Ол елдин орнына Арал теңизи пайда болады. Оған Әмиу менен Сыр қуя баслайды. Еки дәрьяның биригип аққан Үстиртеги әйемги аңғары кеуип қалады. Аязхан Байсын елин баслап Хорезм елине көшип келеди»¹¹.

Әлбетте, бул аңыздың хақықатлыққа қаншама дәрежеде жақын екенін көрсетип беріу қыйын. Деген менен тарийхый дәреклердің азлығын бәнелеп, ийин қысып қала беріу де аңсат емес.

Келтирилген аңыздан биз «Байсын» сөзи хақында әмелей әхмийетте болса да үш нәрсени аңғарамыз. «Байсын» сөзинин күтә ерте уақытларға байланыстырылуы; Байсын халқының Арал теңизи этирапында жасауы; суудың там-тарыс болығуына байланыс-лы Байсын халқының Хорезмге көшиуі. Мине булар белги-ли дәрежедеги шынлықты сәулелендирип турғандай сезиле-ди. Себеби, бизинң бабаларымыздың айырым топарлары өзиниң өтмишинде хәрқыйлы себеплерге байланыс-лы Едил (Волга), Жайық (Урал) бойларынан ата журты Түркистанға, оннан Сырдарьяның төменги хэм орта жағаларына, оннан Жаңадәрьяға, ол жерден Әмиүдәрьяның төменги жағалауларына көшип келгенлигин¹² тарийх мақуллайды.

Көшпелік информаторлар Жийдели байсын Арал теңизинин жағалауында деп тапса да, қайсы жер екенлигин анықлауға келгенде хәрқыйлы орынлар көрсетиледи. Бирак олардың шамалауларының Түркистан территорияларында, Жаңадәрья бойларына, сондай-ақ Арал теңизи жағаларына байланыс-лы болығуы қызықлы.

¹¹Бекбаулов О. Аязхан аңызының тарийхқа қатнасы. //Әмиүдәрья, 1971, №10, 222-б.

¹²Нурмухаммедов М., Жданко Т., Камалов С. Каракалпаки. Ташкент: «Фан», 1971, с.57.

Л.С.Толстова хэм А.Өтемисовлар фольклорлық матери-аллар бойынша Жийдели байсын деп аталған жерди анықлауға Қазақбай Қаюмов деген информатордың мағлыұматын келтиреди: «Аралдың түслик бойында Байсын -қозақ, оның аржағында Жийдели деген көлдің басаты бар. Сол екеуін Жийдели-Байсын дейди. Жийдели деген көлди хәзир суу басып кетти». Сондай-ақ информатор Байсын-қозақтың ауышынан (Белтаудың етегине жайласқан) 30 шақырым арқада теңиз жағасында екенін айтқан. Изертлеушилер аталып өтилген орындағы Жийдели көлиниң 1873-жылы орыс изертлеушиси А.В.Каульбарс тәрәпинен дүзилген картада көрсетилгенин билдиреди¹³.

Бул жердин де «Жийдели байсын» деген атама алыуы белгили бир тарийхый фактлерге байланыс-лы болыуы мүмкин.

Сондай-ақ каракалпак фольклорында:

Балларымның азығы,
Малларымның қазығы,
Жийделим сеннен айырылдым,
Май татыған балық гөшин жемеген балларым,
Қолаңса татыған қой гөшине зар болды, - де-

ген көпти көрген көреген халқымыздың турмысынан дәрек беретугын бақалы мағлыұматлар бар. Буның мәниси арқалы Жийделиниң Арал бойларында, теңизге жақын жерлеринде балықшылық пенен, мал шаруашылығы менен шуғылланыушы адамлардың мәканы болғанлығын байқаймыз. Халық ауызеки дөретпелери бундай пикирлер-ди тастыйықлайтуғын Жийдели байсын хақында әпсанайи характердеги мысаллар оғада көп. Олардың ең характерли жери—Жийдели байсын хақындағы қайсы бир материал-лар менен таныссақ та, Жийдели байсынның халқы бир уақытларда абадан, тоқ турмыста күн кеширгенин, хешкимнен зорлық-зомбылық көрмегенин баян етиу арқалы сол күнлерди эрман етиу идеясының көтерилгенлигин түсинемиз. Бундай абадан турмыс теңиз жағасында, дәрья-көлдердің бойларында ярым көшпели халда жасап атырған, өзін-өзи қорғау уқыплығына ийе болған түркий кәуимлериниң арасында болған. Ал сондай турмысқа хәуеслик монғол басқыншыларының, жуңғар қалмақларының шабыуылары ақыбетинде олардың аяуыс

¹³Толстова Л.С., Утемисов А. Исторический фольклор северо-восточных кара-калпаков. Сообщение второе. //Вестник КК ФАН УзССР, 1963, №4, с.51.

ҳаракатларине дуушакер болган журтшылык орталыгында кайта жанланыуы сөзсиз.

Жийдели байсын ҳаққындағы аңыздың бир ушлығы XV эсирдин гүясы Асан Қайғыға да жантасып кетеди хәм сол уақытлардың өзінде-ақ аңызлық мазмунға ийе болғанлығы байқалады. Буған Асанның қой үстінде торғай жумалайтуғын «жеруйық» мәканын излеп, Жийдели байсынга сапар еткени дәлиил болады¹⁴.

Бухар жырау елдин басына аўыр күн туўып турғанда Абылай ханның кеўлин алығу ушын Жийдели байсынды еске алады:

... Сырдарьяның суўынан,
Туўрылап кесип өтиниз.
Үш жыл малды туў сақлап,
Жийдели байсын жетиниз.
Кисиси жүзге келмей өлмеген,
Қойлары еки мәрте төллеген.
Қатын бала ҳақы ушын,
Солай таман жетиниз¹⁵.

Өз заманның алдыңғы қатар адамлары да халықтың сөзин сөйлеп, халықтың мунын айтып, Жийдели байсын ҳаққында жақсы пикирде болған. Олар да Жийдели байсынды Арал теңизинин бойларында деп таныған.

«Байсын» сөзинин қандай мәнисте екенлигин анықлау менен Л.С.Толстова хәм А.Өтемисовлар мынадай пикирлер айтады: «Байсын» сөзи әйемги уақытлардағы апасиак халқының аты менен байланыслы болуы мүмкин. Ол сөз әйемги авторлардың атағанындай ара – *saka* (б.э.ш. I эсир) ямаса С.П.Толстовтың өз жумысларында атап өткен орта эсирдеги Арал жағаларында жасаушы печенеглердин хәрқыйлы атамалары – *pasana/pasana/вазана* сөзлериндеги «ж»нын «й»ға, «а»ның «ы»ға алмасыулары арқалы «Байсын» атамасы келип шығып, ол «печенеглер ели» деген Илимпазлардың болжағанындай «пасана» ямаса «базана», «панана» сөзлери уақыттың өтиуи менен өзинин формасын өзгертюи мүмкин. Бирақ «Байсын» сөзи анық сол сөзлерден пайда бола қойды ма скен? Мине усыны анықлау ушын қосымша дәреклер керек болады. Бундай дәреклердин

кем болуына байланыслы жоқарыдағы пикирди қуўатлау яки бийкарлау мүмкиншилигине ийе емеспиз.

М.Жураевтың мынандай болжаулары бар: «Бойсун» сүзи хәм аслида этноним бўлиб, «бой» ва «усун» сүзларининг кушилишидан ясалган. Хамда «усун қабиласи», «усунлар юрти» деган маъноларни англатган... Лисоний жихаттан бу алохадорликнинг этимологик ифодасини «Ашина – усун – бой + усун – бойсун» тарзида баён қилиш мүмкин¹⁷ деген шешимге келеди. Усындай жуўмақ Арыс Аяның (Сейдин Әмирлан) «Жийделибайсын – бабажурт» деген мақаласынан да орын алған. Ол үйсин урыўларының жасаған меканжайлары туўралы пикирлерин илимий басқыштан үйрене отырып «Қарақалпақлардың үйсин урыўын көбинен - көп «байүйсин» деп атаған ... «Байүйсин» этноними тез айтылғанда «Байсын» болып еситиледи. Бул мысалдан «Байсын» сөзининг баслапқы мәниси шығады¹⁸ деп тастыйықлайды. Әлбетте, бул пикирлер итималлылаққа жақын исенимли дәлилленген.

«Жийдели байсын» сөзи туўралы халық аңызлары хәм илимпазлардың пикирлери менен таныса отырып, бизде өз тәжирийбемизден пайда болған шешимлерге келдик.

«Байсын» еки компонентли сөзден куралған болса керек. Себеби, «бай» ямаса «бой» сөзлерининг ески жазба естеликлерде де өз алдына жеке мәниске ийе болғанлығы көринеди. Сондай-ақ «сын» ямаса «сун» сөзи туўралы да усыларды айтыу керек. Бул сөзлердин тийкарғы мәнилери Махмуд Қашғарийда былайынша берилген. Оғузлар «Боі кім?» деп сорайды, бул «қайсы қәўим?» дегенди билдиреди. «Боі» сөзи көплек мәнисте қолланылады¹⁹. Түрк сөзлигинин үшінши томында бул сөз ҳаққында кенирек мағлұмат берилген. Боі (қатты о менен айтылады) халық, қәўим, зүрият, нәсил (оғузша)²⁰ деген мәнилерди билдиретуғын болған. Усыларға қарағанда, «боі» сөзининг түрк тилинин лексикасында жүдә кең қолланылғанлығын аңғаруға болады. Махмуд Қашғарий бойынша «боі» сөзининг бурын халық ямаса қәўим деген түсиникке ийе болғанлығын көремиз.

¹⁷Жураев М., Шомусаров Ш. Ўзбек мифологияси ва араб фольклори. Тошкент: «Фан», 2001, 29-30-бб.

¹⁸Арыс Аян. Жийделибайсын – бабажурт. //Қарақалпақстан: Нөкис, 2002, №7, 7-8-бб.

¹⁹Қашғарий М. Девону Луғотит турк. Таржимон ва нашрга таёрловчи С.И. Му-талибов, I том, Тошкент: «Фан», 1960, 225-б.

²⁰Қашғарий М. Көрсетиген китап, III-том, 155-б.

«Сун» сөзи тууралы мағлыұматты да жоқарыдағы автордың мийнетинен табамыз. Бунда М.Кашгарий «Сун»ның мәнисин билдириўде қосымша сөз пайдаланған. Мысалы, сун кіші – жумсақ пейилли, таза жүрекли адам ямаса, сун алтун сап (яхлит) алтын²¹ яғный белгили бир заттың сапасын, жағымлы, унамлы тәрепин билдириў ушын қолланылатуғын түркий сөзлериниң биринен есапланған.

Келтирилип өтилген, өз мәнилерине ийе болған еки сөзди қосып айтсақ, боі – сун келип шығады. Бунын улыўма мәниси адамлары хош пейилли, ҳақ нийетли қәўим ямаса халқы кең пейилли, дегенди билдиретуғын түсиниклерден ибарат.

X-XI әсирлердеги «боі сун» сөзи бизге «Байсын» форма-сына өзгерип келген. Себеби, хәзирги «Байсын» сөзиниң мәниси тууралы биз хешқандай (оның жер атамасы еке-нен басқа) жуўмақланған лексикалық түсиникке ийе емес-пиз. Оны «бай» хәм «сын» деп екиге бөлип караған ўақтымызда да мәниси жағынан байланыспайтуғын сөзлер келип шығады. Сондай-ақ орта әсирлерде түрк сөйлеминде пайдаланылған «боі» хәм «сун» сөзлери де бизиң хәзирги тилимизде (қарақалпақ тили) өзиниң мазмунын жоғалтпағандығын атап өтиўимиз тийис.

Түрк сөзлигинде Жийде ҳаққында мынандай делинген: Жийдени түрклер «ийр да» десе, оғузлар «йикта» деп атай-ды. Сондай-ақ Геродот хәзирги Арал жағалаўларын мекан тутқан әййемги массагетлердиң турмысын сөз ете отырып: «...олар жазда ағашлардан пискең өнимлер жыйнап, сон пайдаланыў ушын хәзирлеп қояды»²² деген еди. Белгили бо-дуньясын изертлеўши И.Борщов: «...Сол айтылған ағаш таник, географ, Арал хәм Каспий жағаларының өсимликлер жийде болыўы мүмкин»²³ дейди. Мине булар жийде сөзиниң ямаса жийде ағашының узак ўақытлардан берли Арал жағалаўларында мәлим екенлигин хәм оның атама дәрежесинде болыў мүмкиншилигиниң бар екенлигин бил-диреди.

Халқымыз көп дәўирлер тәриплеп келген, оларға әрман болған легендарлық Жийдели байсындағы тыныш хәм ток турмыслардың орта әсирлердеги түрк сөзи «боі» хәм «сун»ның улыўма мәнилери менен уйқасып келиўин ешейин

нәрсе деп қарамаў керек. Мүмкин, бир ўақытлары түрклер хош пейилли, ҳақ нийетли қәўимлерин усылай атаған шығар?! Мәселен, биздеги «шымбай» сөзи де усы түсиниклерден алыс емес. Тек орынларының аўмасқаны болмаса бәриниң мәниси бир болыўы итималлығы басым.

Пайдаланылған материаллардың барлығы да Жийдели байсынның Арал теңизи жағаларында екенлигин, оның ертеден киятырған атама екенлигин дәлиллейди.

Сурхандарьядағы Байсын болатуғын болса, Арал теңизи бойларынан, Түркистаннан көшип келген урыўлар (XVI әсир) жаңа қоныс басқан орынларын өзлериниң ески мекан жайынын атын ардаклаў мақсетинде Байсынтаў, Байсынқөл т.б. деп қойған болса керек.

Қыпшақ

Қыпшақ атамасы урыў, қәўим мәнисинде «Қоблан» дәстанында ушырасады. Ал улыўма бул атама қарақалпақлар арасында елатлық, жер, урыўлық бирлеспе атамаларын билдиретуғын кең түсиникке ийе.

Қыпшақлар—қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиўинде тийкаргы әхмийетке ийе болған урыўлардың бирлеспеси. Олар ири түркий қәўимлериниң бири есабында тарийх сахнасында IX-XII әсирлер аралығында мәлим болған. Сонлықтан бирқатар түркийтилес халықлар да өзлериниң шығыс дәреклериниң бир шақабын қыпшақлар дәўири менен байланыстырады. Қыпшақлар өз ҳүкимликлерин жүргизген дәўирлерде Орта Азия хәм Едил, Жайық дәр्याлары бойларындағы кең далалықларды өз ишине алатуғын, оғада үлкен көлемдеги «Дәшти Қыпшақ» деген атама менен белгили болған мәмлекетлик бирлеспе дүзген. Көпшилик түркий қәўимлериниң ески дәстүрлерине муўапық қылышты яки найзаны еслететуғын, яғный қыпшақларға тийисли мүлк екенлигин билдиретуғын, тикке таяқ халында қойылатуғын тамғасы (әлиптамға) хәм «Тоқсаба» деген ураны болған. Бул тамға хәм уран қарақалпақлардың қыпшақ урыўларында елге шекем тарийхий дәрек, этнографиялық көрсеткиш, фольклорлық материал есабында сақланып, илимий айланысқа хызмет етип киятыр. Бердақ шайыр өзиниң «Шежире» шығармасында:

Қыпшақ хәм йылқы жыйнады,
Желиге қулын байлады.
Қымыз сабасын сайлады,
«Тоқсаба» уран болған екен—

²¹Кашгарий М. Көрсетиген китап, 152-б хәм I том, 67-б.
²²Геродот. История. Л.: «Наука», 1972, 75-б.

²³Борщов И.Г. Материалы для ботан. Геогр. Арало-Каспийского края. СПб, 1865, с 159.

деп баянлайды. Ҳақыйкатында, да қыпшақ урыуларының тамғасы хэм ураны олардың ертеде не менен шұғылланғанын билдирип турады. Қыпшақлар әскерий дүзимдеги, шаруашылықты, белгили дәрежеде дийқаншылықты, балықшылықты кәсип еткен кәуим болған. Олар Х әсирдің өзінде-ақ Ертис (Иртыш) дәрәясы бойларындағы, Батыс хэм Түслик Қазақстан жерлеріндеги бирқанша кәуимлерди бириктирген. XI әсирде оғузлар бийлигиндеги жерлерди ийелеген хэм батыста Днепр, Дунай дәрәялары бойларына шекем барып жеткен. Усы тийкарда Арка Кавказ, Түслик Россия жерлери, Қазақстан хэм Орта Азия далаңлықлары «Дәшти Қыпшақ» деп аталған²⁴.

«Қыпшақ» атамасының қалай пайда болғаны тарийхый изертлеулерде еле өз шешимин таппай атырғаны сыр емес. Бирак, ол атама хәкқында бирқатар аңыз-әнгимелер бар. Солардың бирин Абылғазы өзиниң «Түрк шежиресинде» келтирип өтеди: «Уғызханның бир беги (урысқа - Х.Ж.) күшин (хәялын - Х.Ж.) алып барып еди. Өзи урыста өлди. Қатыны кутылып, еки суудың арасында хан изинен жетти. Жүкли еди. Толғағы тутты. Күн сууык еди, кирегутын үйи жок, бир ширик ағаштың ишинде уғлан тууды. Буны ханға да өлди. Ғамқоры жок» деди. Ағаштың геуегинде тууылғаны ушын баланың атын «Қыпшақ» койды. Қәдим уғланды хан өз қолында сақлады. Жигит болғаннан соң ... Ол Қыпшаққа көп ел хэм нөкер берип, ол жакка - Тын (Дон) хэм Атил (Едил) сууының жағасына жиберди. Тын хэм Атил екеуи де уллы суулардың атыдур. Үш жүз жыл Қыпшақ ол жерлерде патшалық қылып отырды²⁵. Келтирилген аңызды Абылғазы хэм халық аузындағы айтылып шынлықтан да алыс емес. Бунда Қыпшақ Уғызханның асыл-лик етип турған жерлерге қала берсе Дон дәрәясы бойларына шекем хәкимдарлық еткенлиги баянлаған. Егер, буған итибар берип қарасақ, қыпшақлардың түп-дәреги ески түркий кәуимлерин пайда еткен скифлер, сак-массагет, хунлардың, кейин ала түрк қағанлығының курамында болғанлығы итималға туура келеди. Арадан белгили бир дәуирлер өткеннен кейин ыдырап кеткен түрк қағанлығынан

бөлинип шыққан қыпшақлар өз алдыларына бас бириктирип қайтадан тарийх бетлеринен орын алған болыуы мүмкин. Буған тийкарынан еки себеп бар. **Бириншиси** қыпшақлардың әскерий дүзим тәртиплерин сақлауы хэм соған ылайық хызмет етиуи; **Екиншиси** сөйлеу тилиниң ески түрк тилине жүдә жақын болыуы. Тийкарынан усы белгилер қыпшақлардың шығыс дереклериниң оннан алдыңғы ири-ири түркий кәуимлери менен аралас жасағанлығын тастыйықлайды. Абушийдин пикиринше, йуанлардың тастыйықлайды. Абушийдин пикиринше, йуанлардың «искит» деп аталған кәуимлерди хаслында чренийлердин «Тураный» деп атаған хэм өз-ара түрли атамалар менен белгили болған түркий кәуимлеринен басқа хешнәрсе емес еди. Өзлеринен соң тарийх майданына шыққан хун, авар, уйғыр, булғар, хазар, қыпшақ, татар, монғол сыяқлы бир тайпа кәуимлер еди. Ал түркий кәуимлериниң улыўма «Искит»лер (скифлер — Х.Ж.) аталыуына Жайық хэм Дунай араларында тиришилик еткен түркий кәуимлери себепши болған. Ең алды менен булар йуанлардың кезине түсип «искит» атанған. Соң түркий кәуимлериниң барлығына бул атама ортақ болған²⁶. Ал улыўма скифлердин жасаған жерлери тууралы мына мағлыўмат дыққатқа ылайық: Дунай (Туна) жағаларынан Қара теңиздин арка тәрәши менен, Кавказ таулары, Хазар теңизи хэм Әмиўдәрәя жағалауларынан Бактрияға (Балх хэм Герат) шекемги жерлердин барлығына²⁷ скифлер ийелик еткен. Абуший скифлердин атамалары тууралы айта келип оларды гейпаралар «сак» деп те атағанлығын ескертип өтеди²⁸. Әлбетте ол скифлердин шығысын басқа түркий кәуимлери сыяқлы Алтай хэм Ыссыккөл этирапларында пайда болған, бирқанша ўақыт Сайхун жағалауларында тиришилик еткенине дыққат аўдарады²⁹. Усы мағлыўматларға қарағанда, қыпшақлар ески түркий кәуимлериниң бири сыпатында Әмиўдәрәя хэм Сырдәрәя аралықларында жасап киятырғанлығын тастыйықлаўға мүмкиншилик тууылады. Сондай-ақ «сак» деген атаманың мас-сак-ет (массагет), қып-сак (қыпшақ) атамалары менен байланысы барлығы да итибардан шетте қалмауы тийис. Өйткени сөздин түбири «сак» сөзи менен қандай жағдайда да байланыслы хэм түркий кәуимлериниң хәрқыйлы дәуирлердеги өзгерислерге ушырап турған атама-

²⁴ Хасан ата Абуший. Түркий кавмлар тарихи. Тошкент: Чулпон, 1995. 45-46-бб.

²⁵ Хасан ата Абуший. Түркий кавмлар тарихи. Тошкент: Чулпон, 1995. 45-б.

²⁶ Сонда, 45-бет.

²⁷ Сонда, 46-бет.

²⁴ История Каракалпакской АССР. Ташкент: Фан, 1974. с. 90.

²⁵ Абылғазы. Түрклер шежиреси. Нөкис: Каракалпакстан, 1994. 16-б.

ларынан дәрек береді. Егер усы сөздің лексикалық мәнісіне кеуіл аударатуғын болсақ сак-сақшы, саклаушы, қорғаушы деген түсиник келип шығады. Усы көзқарастан Абылғазының «Шежиресінде» сөз етилетуғын Уғызханның асырап алған баласы Қыпшақтың атының қойылуына ширик ағаштың геуегінде тууылығы себеп болуының өзі әмелий тәрептен усындай пикир айтыуға ийтермелейді. Бизің ойымызша мүмкин бизге белгисіз болған дәуірлерде ағаштың геуеклери адамлар паналайтуғын хәтте жылдың гейпара мәүсимлерінде үй есабында пайдаланатуғын, яғный оларды сыртқы тәсирлерден сақлайтуғын орны болған хәм ол аңызлардағыдай «Қыпшақ» деп аталған шығар. Бул сөздің биринши бууыны тууралы да усы «сак» сөзине сәйкес мазмунды анықлауға болады. Ески түрк тилинде де хәзирги түрк тиллериниң көпшилигинде де «каб» ямаса «кап» сөзи белгили бир кууыслықты, зат, салатуғын орынды билдиреди. Мәселен кап - бир заттың кабы, яғный зат сақланатуғын ыдыс, капы - жайдың аузы яғный кууыслықтың аузы, каппак - ыдыстың аузын бастыратуғын зат кабық-теректиң кабығы, сыртқы кабаты хәм т.б. толып атырған мысаллар келтириу мүмкин. Биркатар усы сыяқлы түсиниклер аңыздағы «қыпшақ» атамасының мазмунына сәйкес келеди. Фонетикалық жактан әдеуир өзгериске ушыраған «гүпшек» сөзи де (арбаның көшери салынуатуғын дөңгелек кууыслығы) «қыпшақ» сөзине биршама жақын ямаса тиккелей сол сөздің тәсиринде пайда болғанлығына исеним тууғызады. Тағы бир дәлилли исеним, усы сөздің халық аузында айтылып жүрген мәнісіне дыққат аударған, дәуири жағынан бизден анағурлым ертедеги, яғный 400 жыллар бұрын өмир сүрген, қала берсе арнаулы түрде «Түрк шежиресин» жазған Абылғазы ханның хәм XIX әсирдин дәуириде жасаған татар алымы (акун, қазы) Хасан Ата Абушииң «Түркий кәуимлериниң тарийхы» китабындағы мағлыұматлар бойынша табылады. Деген менен бул сөз этно-мил есабында еле де тереңирек хәр тәреплеме изертлеуді талап елетуғынлығы анық. Сонлықтан биз аталған пикирлерди излениу бағдарында жүзеге келген болжаулар есабында бағалаймыз.

1055-1227-жыллар аралығында, яғный монғоллардың келген уақтына шекем Қыпшақ далаларында ямаса «Дәшти Қыпшақ» мәмлекетинде өз бийлигин жүргизген Туғрылхан, Кетепхан, Бунақхан, Күнтуұдыхан, Жұлдызхан, Қорнаш, Бердихан сыяқлы ханлар өткен³⁰. Усыған қарағанда да

қыпшақлар дәуириде тәртіпли рәуиште түркий кәуимлердин қайта бирлесіуі хәм белгили дәрежедеги қыпшақлардың турмысына тән жәмийетлик-сиясий дүзимлердин хуким сүргенлигин байқауға болады. Сондай-ақ қыпшақлардың мәдениет турмысы тууралы да азлы-кем мағлыұматларға ийемиз. Карл Броккельманның немис тилинде жазылған «Араб әдебиятының тарийхы» деген бес томлық мийнетинде Әл-Түркистаний, Әл-Қыпшақый, Ибн Түрк сыяқлы оқымыслылардың атлары тилге алынады³¹.

Захриддин Бабур Хиндикүш Банд жолларының бири «Қыпшақ қутали»³² (Қыпшақ өткели). Хират қаласының дәруазаларының бири «Қыпшақ дәруазасы»³³ деп аталатуғынлығын баянлайды. Хиндистан жерлериниң бир бөлеги, Ауғанстан жерлерине шекем жайылғанлығын хәм алдыңғы жетик адамларының илим менен, курылыс өнерлери менен шуғылланғанлығын тастыйықлауға және бир мүмкиншилик береді. Махмуд Қашғарий өзиниң белгили китабында түрк кәуимлерин үлкен еки бөлекке бөлип, биринши бөлегинде, яғный батыстағы топарында беченек (печенег), қыпшақ, оғуз, башкурт, басмыл, жай, лабаку, татар, қырғыз кәуимлерин жатқарады. Әлбетте, М.Қашғарий өзиниң бул мийнетин жазу дәуириде (1072-1074-жыллар) қыпшақлардың Қашғар тәрепке, Махмуд Қашғарий мекан тутқан жерлерге белгили тәсири болған болуы мүмкин. Оның китабында қыпшақлардың ири кәуимлердин бири есабында тилге алынуы, тарийхий дәреклердеги мағлыұматлар менен биригип кететуғыны дауысyz. Қыпшақлардан қалған тағы бир мәдениет естелик—еле усы уақытқа шекем авторы анықланбаған «Кодекс-куманикус» китабы болып есапланады. Ол қыпшақ тилиниң сөзлик бөлеги. Усы китап бойынша қыпшақ тилиниң тийкары, өзгешеликлери үйренілген хәм түрк тилиниң үлкен бир шакабы болып қыпшақ тиллер топарын анықлауға себепши болған. Бизің қарақалпақ миллий тилимизде усы қыпшақ тили топарына жататуғынлығын атап өтиуимиз шәрт. Нәтийжеде бул бағалы китапты қыпшақлардың ишинен шыққан, қыпшақлардың мәдениетин, қыпшақлардың турмысын, тилин жақсы жоқары дәрежеде билген оқымыслы адам жазғанлығы мәлим болады. Бул китап хәзирги

³¹Сонбес жұлдызлар. -Алматы: Қазақстан, 1989. 26-б.

³²Захратдин Мухаммад Бабур. Бабурнама. Тошкент. Жолдызлар, 1990. 115-119

³³бб.

³³Сонда, -115-б.

изертлеулерге караганда XIII эсирдин естелиги болып, Гота элибеси менен жазылган нускасы Венециядагы әулийе Марк китапханасында сакланады. Ол XVIII эсирден баслап илимий изертлеу жумысларын жүргизиу ушын қолайлы хәм нәтийжели материаллар жыйнагына айланады. Батыс Европа алымлары кыпшак тили ямаса түрк тилине байланыслы болган илимий жумыслардың барлығында да усы «Кодекс куманикус»тен түп нуска сыпатында елге шекем пайдаланып киятыр.

Бул китаптын материалларының баслы бөлеги фольклордан ибарат болып онда ата-бабамыздың аўзында айтылып жүрген аңызлар, толғаулар, нақыл-мақаллар, жумбақлар баслы орын ийелейди. Китаптын тилиде хәзирги қарақалпақ тилине оғада жақын. Сонлықтан да биз хешқандай гүмилжместен «Кодекс Куманикус» китабында бизин қарақалпақ кыпшақларының белгилі дәрежедегі қатнасықларының болғанлығын анық уғыныуға болады.

Бул «Сөзлик» монғол сиясатының гүжип турған дәуиринде, XIII эсирде дүзилген. Олар бул тилди тактикалық хәм стратегиялық мақсетлер ушын пайдаланып өзлеринин сиясий бағдарламаларын иске асыруу ушын оны хәр тәрәплеме қоллап-қуўатлап отырғанлығы қызығарлы жағдай. Хәрқандай сөзлик биринши гезекте зәрүрликтен дүзиледи. Мине усындай зәрүрликлердин бири XI эсирде өз алдына ыдырап жүрген, Түркий қәуимлеринин басын бириктириу, өз-ара жақынлық, ағайынлик белгилерин сақлап қалыу болса, XIII эсирде жазылған «Кодекс Куманикус» отырықшы жерге келип орналасқан жаңа этникалық қатламлардың зәрүрликлерин қанаатландыруу мақсетинде исленген болыуы мүмкин. Басқа тәрәптен бул китаптар мәдени, руўхый жетискенликлердин де белгиси. Ондағы фольклорлық материаллардың сәўлелениуи де халқымыздың руўхый байлығының нышанларынан дәрек береді.

Бурыннан хәрқыйлы атамалар менен киятырған «кыпшак» сөзине байланыслы болған ўақыялар ири эпикалық шығармаларда да өз излерин қалдырған. Мәселен, батыр» дэстанларында Қоблан кыпшак қәуиминен болып, ол кыпшақлардың, арын арлаушы, елин қорғаушы батыры сыпатында сәўлеленеди. Бул атаманың хәм дэстан сюжетлеринин қарақалпақ және қазақ халықлары арасында бир-бирине жақын мазмунда сәйкес келиуи тарийхый этникалық көзқарастан айрықша қызығыўшылық

туўдырады. Себеби, бул сюжет курамында кыпшак урыўлары бар басқа да туўысқан халықлардың биразында ушыраспайды. Мәселен өзбеклерде, башкуртларда хәм т.б. усы көзқарастан пикир жүргизетуғын болсак, бул дэстан бурыннан киятырған дэстүрий сюжетлерге тийкарланып кыпшак қәуиминин миллий шақапларға бөлинип кетиуи дәуиринде пайда болғанынан дәрек береді. Буны тастыйықлайтуғын дәреклердин бири — 1456-жылы қазақ ханлығының дүзилиуи болып табылады. Мағлыўматларға караганда, Әбылқайыр ханның сүйикли қазысы — әдил төрешиси Дайырхожа исмли бий менен сол ханның батыры қара кыпшак Қобланды қас болады. Бир ийни келгенде Қоблан Дайырхожаны өлтиреді. Усы ўақыяға байланыслы жаңа дүзилген ханлықта, яғный хан сарайында жиклениушиликлер пайда болады. Дайырхожаның қаны ушын Қобландының басын сораған Әз-Жәнибек бөлинип, көшип кетеди. Мине усы ўақыяға тийисли болған Дайырхожаның әкеси Қодан жырау айтқан мына қатарлар халықтың аўзында сақланған:

Қара кыпшак Қобландыда нең бар еди, кулыным!
Сексен асып таянғанда төксанға,
Тура алмастай үзилди ме жулыным!
Адасқанын жолға салдық бул ноғайлы улының!
Аққан булақ, жанған шырақ жалғыз күнде

курыдың,³⁴

Қара кыпшак Қобландыда нең бар еди кулыным!³⁴
Бул төрт-бес қатар поэзиялық үлги өзиниң аз санда ушырасқанына карамай, кыпшақлардың батыры Қобландының тарийхта хақыйқат болғанлығын, сол дәуирлер ушын сай келетуғын урыўларды өз-ара бириктириуе умтылыўшылар (Адасқаннан жолға салдық бул ноғайлы улының) хәм т.б. тарийхый әхмийетлиги менен көзге тасланады. Бул Қобланды батыр менен эпикалық Қобланды батыр араларында қандай қатнастардың бар екенлиги бизге нәмәлим болыуына карамастан оның дэстан дөретиўдеги бурыннан киятырған батырлық сюжетлердин тәсирлеринде жаңа эпикалық дөретпениң пайда болыуына ығбал жасағанлығына атап өтиўимиз тийис.

Қыпшақлар қарақалпақ халқының мәдени тарийхый турмысына хәр тәрәплеме тәсир жасап киятырған түркий халықлардың миллет болып қәлиплесиўинде гиреўли орны бар, белгилі бир руўхый, материаллық мийрасларға ийе

³⁴ Мағауин М. Қобыз сарыны. - Алматы: Жазыўшы, 1968. 13-б.

болган үлкен кәуимлик бирликтің биринен есапланылуы менен бирге, «Қоблан» сыяқлы ири эпикалық дәрітпелердің толысыуына, кәлиплесіуіне, белгили бир сюжетлер этирапында биригіуіне хәм қыпшақлардың дәстаны сыпатында халық арасына кең таралыуына тийкар болғанлығына ҳақыйқый исеним тууылады.

Маңғыт-ноғай бирлеспеси

Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының басым бөлегинде Маңғыт-ноғай атамалары жийи ушырасады. Буның себеби тегин емес, әлбетте. Биринши гезекте, қарақалпақ қахарманлық дәстанларының маңғыт-ноғай бирлеспелери дәуириндеги (XIV-XV ээ.) жәмийетлик көринислерин сәулендиретуғын ең баслы белгилеринин бири екенлиги анық. Ал оннан кейинги жағында халқымыздың миллий өзгешеликлерин, кәлиплесіу хәм раўажланыу басқышларының ең әхмийетли тәреплерин қамтытуғын эпикалық хәм белгили дәрежедеги тарийхый мағлұматларды өз мазмунларына сиңирген халықлық дәрітпелер болып саналады.

Маңғыт, ноғай атамаларының этнонимлик белгилери ҳаққында бирқатар тарийхшы хәм әдебиятшы алымлардың пикирлери хәрқыйлы көзқарастан үйренилиу бағдарларына ийе болды. Бул мәселеде С.П.Толстов, П.П.Иванов, С.Е.Малов, Т.А.Жданко, Н.А.Баскаков, В.М.Жирмунский, Б.Д.Греков, А.Ю.Якубовский, Л.С.Толстова хәм басқа да белгили алымлардың салмақлы үлеслери бар. Олар өзлеринин илимий мийнетлеринде маңғытлар менен ноғайлардың қарақалпақ халқынын этногенезин үйрениудеги орнын белгилеп береді. Әсиресе П.П.Ивановтың Шығыс қолжазбаларына тийкарланған хәм басқа да усы мәселе дөгерегинде шутылланған алымлардың әдебиетин анализлеп, қарақалпақлар тарийхына тийисли болған хужжетлерди илимий айланысқа қосқан хызметлеринин теңи-тайы жок. Усындай бахалы мағлұматлардан итхәм алған хәм маңғыт-ноғай бирлеспелери жергиликли тарийхый хәм ауызеки мағлұматлардан тийисли жуўмақлар хәм әуызеки алымларынан Н.Дәўқараев, М.Нурмухамедов, С.Камалов, Қ.Айымбетов, С.Сағыйтов, Х.Хамидов, Д.Насыров, К.Мақсетов, К.Мәмбетов, Қ.Сарыбаев, Х.Есбергенов хәм т.б. миллий тарийхымыздың, әдебият тарийхымыздың хәм

тилимиз тарийхының жаңа бетлерин ашыуға белсене қатнасты.

Бул мәселеде өзбек алымлары ортасында жаңа жәмийетлик көзқарасларға тийкарланған илимий изертлеулер баспасөз бетлеринен жийи орын алып атыр. Мысал ушын буған Б.Ахмедовтың, Х.Данияровтың, К.Махмудов хәм т.б. мийнетлерин көрсетиуге болады. Қазақ алымларынан М.Әўезов, Ә.Марғулан Ә.Қоңыратбаев, Р.Бердибаев хәм т.б. маңғытлар хәм ноғайлар туурали қазақ халқының тарийхына хәм әдебий раўажланыу бағдарларына байланыслы бирқанша бахалы пикирлер билдирген. Бул изертлеулердин барлығында да пайдаланған мағлұматлар белгили бир халықтың тарийхын, мәдениятын үйрениуге қаратылған. Өйткени, басқа этникалық бирлеспелер қатарында маңғытлар хәм ноғайлар урыу, кәуим сыпатында усы Орта Азия халықларының этногенезинде оғада әхмийетли орын ийелейди. Сонлықтан биз усындай изертлеулерге сүйене отырып, «маңғыт» хәм «ноғай» атамаларының қарақалпақ халық дәстанларындағы сәуленениу дәрежелерине дыққат аударыуымыз орынлы деп есаплаймыз.

Жергиликли қәнигелерден бул мәселеге ең дәслеппе кеўил бөлген алым Н.Дәўқараев болып есапланады. Ол ноғайлар тарийхын қарақалпақлар тарийхы менен байланыстыра отырып, «белгили поэма Ормамбеттин толғауы» қарақалпақлардың Едил, Жайықтан шубырып Хорезмге көшкенин жыр қылады. Қарақалпақлардың батырлық жырларының барлығы дерлик Ноғайлыдан басланады» дейди. Қ.Айымбетов «Алтын Орда» дәуирине (XIII-XV.) айрықша итибар берип, ол дәуірлерде қарақалпақлардың «Едиге», «Шора», «Нуратдин» дәстанларының пайда болғанлығын белгилеп өтеди³⁵. Усындай пикирлерге қосыла отырып, И.Т.Сағыйтов «Қарақалпақ эпосларының көпшилиги «Ноғайлы» деп басланады хәм ноғайлылар дәуириндеги тарийхый ўақыяларды сөз өтеди. «Едиге», «Ер Шора», «Қоблан», «Ер Қосай» сыяқлы эпослар хәм басқа да бир қатарлары сол Алтын Орда мәмлекетинин ыдыраған дәуиринде және оннан кейинги ноғайлылар союзынын қурылуы, күшейиуи хәм ыдырауы дәуиринде дәретилген болыуы тийис»³⁷ деген жуўмаққа келеди. Қарақалпақ

³⁵ Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. Т.2.68-6.

³⁶ Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. 94-6.

³⁷ Сағитов И.Т. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы. Нөкис: Қарақалпақстан, 1986. 53-54-66.

дәстанларының көптеп дөреген дәуири хақында Қ.Мақсетов та усы Ноғайлы дәуирин (XIII-XIV) кууатлайды. Оның пикиринше усы дәстанларды дөреткен «көплеген қарақалпақ жыраулары болған. Не себептен олардың аты умытылып кеткени белгисіз»³⁸.

К.Мәмбетов өзінң бирқатар мақалаларында хәм монографиялық мийнетлеринде, жоқарғы оқыу орынларына арналған сабақлықларында ноғайлылар хәм маңғытлар хақында кең түсиниклер берип өтеди хәм тарийхый фольклорлық мағлыұматларға сүйенип, «Қарақалпақлардың үш әсирлик (XIV-XVI) мәдений мийрасы пүткиллей Маңғыт-Ноғай ордасы менен байланыслы болып қалған»³⁹ деген жуұмақ шығарады. Булардан басқа усы сөз етилип отырған илимий кезкарастан әхмийетли болып есапланады. Улыұма бул мәселеде қарақалпақ алымларының ой-пикирлери белгили бир дәуирлерде қарақалпақлардың маңғыт-ноғайлар аўқамында болғанлығын дәлиллейтуғын өз-ара бир-бирине жақын жуұмақлардан ибарат. Усындай бирпикирлиликке себепши болған тийкар, тарийхый мағлыұматлар хәм фольклорлық дереклер екенлигинде гүман жоқ. Биз усы изертлеулерди қарақалпақ халық дәстанлары мысалында толықтырмақшымыз.

Бизин миллий эпикалық дөретпелеримизде «Ноғайлы» атамасы айрықша көзге тасланады. Әсиресе, биз оларды дәстанлардың басланған уақындағы баянлауларда жиий ушыратамыз. Буларда «ноғай» деген атама ортақ болғаны менен, «Арқа Ноғай», «Он мың үйли ноғай», «Аз ноғай», «Көп ноғай», «Жетти пайтах ноғай» усаған анықлаушы ямаса айырыушы түсиниклер кең орын алған. Буның себеби не?, - деген тәбийий сорау тууылады. Ноғай атамасының түп дәреги этникалық мазмунға ийе болмаған. «Ол мың басы Ноғайдың карамағындағы хәртүрли урыу-кәуимлерден бирлескен сиясий аўқамның атағы болған. Усы сиясий аўқамға бириккен барлық урыулар»⁴⁰ кәуимлер өз атлары менен аталмай, «Ноғайлы» деп атанған»⁴⁰ яғный, сол бирлеспеге бас болған адамның аты менен аталған. Өзбек шежирелериндеги мына мағлыұмат та дыққатқа ылайық. «Гүллән өзбектин атасы бир; 92 урыудын атасы Ноғай мырза хәм оның уллары мың, оннан соң жүз,

³⁸ Мақсетов К. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. Ташкент: Фан, 1965. 50-б.

³⁹ Мәмбетов К. Ерте дәуірлердеги қарақалпақ әдебияты. Нөкис: Билим, 1992. - 175-б.

⁴⁰ Дәукараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. I бөлім. Т. II. 63-б.

қырық, қырғыз, жалайыр, сарай, қонырат, алшын, арғын, найман, қыпшақ, қазақ, кенегес, қыят, қытай, қаңлы, шалжуығт, маңғыт, түркмен, мүйтен...» хәм т.б. деп келтирилген⁴¹. Бунда қарақалпақ халқын курайтуғын бас урыулар толығы менен сақланғанын көреміз. Демек, Ноғайлы бирлеспеси дәуиринде (XIV ә.) хәм оннан бурынғы дәуірлерде қарақалпақ халқының тийкарын кураған урыулар бурыннан бир аўқамда жасап киятырған халықлық бирикпе екенлигин тастыйықлау мүмкиншилигине ийеміз. Ноғай мың басы (Ноғай мырза, Ноғай әмир) Алтын Орда ханлығында абырайлы әскербасы болған хәм көп жыллар даўамында сәрдарлық хызмет атқарған. Ноғайдың жасаған дәуири хақында хәрқыйлы мағлыұматлар орын алған. Солардың биринде К.Мәмбетов оның жасаған дәуирин 1280-1340-жыллар деп белгилейди⁴². В.М.Жирмунскийдин көрсетиўинше, XIII әсирдин еккинши ярымында Ноғай Алтын Орда ханлығынан белинип кетип, өзинин маңғыт кәуими менен бирикте Қара теңиз жағалауларында ғәрезсиз бийлик дүзеди. Ол өлгеннен кейин (1300-жыллар) оның әуладлары (яғный, ноғай-маңғытлар - Х.Ж.) Едил, Жайық хәм Жем (Емби) дәрьялары бойларына қысып шығарылған⁴³. В.М.Жирмунский Ноғайды 1300-жыллары қайтыс болған деп есаплайды. Ә.Қоныратбаев болса, Ноғайды Токтамыс бийлиги ушын таласқанлардың бири. Ноғай Қырым ханлығына арқа сүйеп Алтын Ордаға хан болсам, деп ойлаған. Бирақ ол өлтирилген⁴⁴ деген пикирди айтады. Тарийхый дереклерде Токтамыстың Алтын Орда ханы болғаны 1380-жыл деп көрсетилген. Сонда бийликке талас оннан бурын болған болыуы, яғный 1380-жылларға шекемги дәуирди өз ишине алады. Токтамыстың ханлық дәуиринде де бундай таласлар болып турған. Сонда Ноғай XIV әсирдин соңғы шерегинде де өмир кеширген деген түсиник келип шығады. Б.Ахмедовтың пикирлери бойынша, Туда Бугахан хәкимранлығы дәуиринде (1287-1290) мәмлекет баслығы рәсмий түрде Ноғай есапланатуғын еди. Яғный ол Алтын Орда бийлигин толық өз қолында услап турған. Тек Токтайхан (1290-1312) хан болғаннан кейин ол Ноғай хәм

⁴¹ Данияров Х. Алты қолжазбаның тәрийпи. Мағлыұмат К.Мәмбетовтың «Қарақалпақтар тарийхы» китабынан алынды. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1993. - 65-б.

⁴² Мәмбетов К. Тарийх төркинлери. Нөкис: Билим, 1999. 120-б.

⁴³ Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. -Л.: Наука, 1974. с.413.

⁴⁴ Қоныратбаев Ә. Қазақ эпосы және туркология. -Алматы: Ғылым, 1987. 194-б.

оның тәрәпдарларынан қутылыўға ерискен⁴⁵. Энциклопедиялық сөзликте: Ноғай – Дон дәрәясынан Дунай дәрәясына шекемги аралықты ийелеген татар (түрк - Х.Ж.) хукимдары. Алтын Ордаға тәсири күшли болған. Тоқтай хан менен қарсыласып жеңилген. Туўылған жылы биймәлим, өлген ўақты 1300-жыл деп белгиленген⁴⁶. Исенимли мағлұматлардан алынған дәрәклер бойынша Ноғай XIII әсирде Алтын Орда ханлығы дүзилген дәуірлерден кейин көп узамай-ақ мәмлекетлик басқарыў ислерине араласқан хәм уллы хукимдар дәрежесине жетискен тулға екенлиги бирәз ҳақыйқатлыққа жақын келеди. Ноғайдың XIII әсирдин екінши ярымында жаңа қәлиплесип атырған Алтын Ордадағы орны ноғайлылар бирлеспесиниң пайда болыўы менен белгиленеди. Сол дәуірде Ноғайдың бийлигиндеги жерлер Едил, Жайық дәрәяларының төменги жағалаўлары Каспий теңизи менен Сыр дәрәяның аралықлары болған. Кейин тийисли хужжетлерге сүйенген Н.Дәўқараевтың пикиринше, «XIII әсирдин ақырында Алтын Орданың әскербасыларының бири, мыңбасы Ноғай өзинин қарамағындағы маңғыт қәуимлери менен Алтын Ордадан бөлинип кетип қалады»⁴⁷. Ол Қара теңиз бойларына орнала- сып, Алтын Ордадан ғәрезсиз жасаўға хәм Алтын Орданы мәлим ўақыт рәсмий басқарыўға ерискен⁴⁸.

Ноғайлылар бирлеспеси Әмир Ноғай дәуиринде, яғный 1300-жылға шекем толық қәлиплескен. Оның себеплерин олардың соңғы үш әсирлик тәғдиринен көриўимиз мүмкин. Ноғайлар усы ўақытлар даўамында Алтын Орда сиясатын гә қоллап-қуўатлап, гәҳи қарсыласып келген. Бирақ «ноғайлы» атын жоғалтпаған. Бундай турақлылық Әмир Ноғай дәуиринде дүзилген бирлеспениң беккемлигинен дәрәк береди. Усы орында еслетип өтетуғын бир мәселе, түркий қәуимлеринен дүзилген ноғайлылардың мекән жайларында Алтын Орда бийлигинен көп бурын-ақ қарақалпақ халқының этногенезин кураитуғын, улыўма түркий халықлардың қәлиплесиўин тезлестириўге тийкар болған миллий мазмундағы қәуимлик биригиўлердин жәмийетлик түс алғанлығын бақлаў итималымыз бар. Себеби, ноғайлылар аўқамы бирден, бир күнде, я бир жылда пайда

бола қоймаған. Ол көп әсирлик жергиликли мүмкиншиликлер нәтийжесинде писип жетискен халында ноғайлылар аўқамын пайда еткен. Егер оны монғоллардын басып алыўлары менен байланыстырсақ, яғный монғоллар келгенинен кейинги «жаңа» аўқам деп есаплайтуғын болсақ, онда биз олардың төрт әсирге шамалас тарийхтағы излерин толық бағаламаған боламыз. Себеби, олар усындай күшли тийкар болмағанда қапшан-ақ тарийх ағымында шайылыш кеткен болар еди. Бул тийкарды әлбетте, оғуз қәуимлеринен, қыпшақ қәуимлеринен излеўимиз керек⁴⁹.

Ноғайлылар аўқамы бир қанша түркий қәуимлерден иба- рат болыўы менен бирге, солардың ишинде маңғыт қәуими айрықша хәкимшилиқ мүмкиншиликлерине ийе болған. Бирқатар тарийхий хужжетлерде ноғайларды «Маңғыт» деп те атаған⁵⁰. Буның себебин гейпара алымлар Ноғайдың маңғыт қәуиминен шыққанлығынан деп есаплайды⁵¹. Бул пикирдин дурыслығын мынандай дәлиллеў менен белгилеў мүмкин. Ноғай этникалық атама емес, ол бирнеше қәуимлерди бирлестириўге ерискен адамның аты. Оның шығысы маңғыт қәуиминен болып, ноғайлар бирлеспесинде маңғытлардың орайлық орында болыў итималын келтирип шығарады. Солай екен, ноғай-маңғыт – белгили бир тарий- хый дәуірлерде бир түсиникке ийе атама болған. Соң ноғайлардың бийлиги биротала хәлсирегеннен кейин ноғай өз алдына, маңғыт өз алдына этникалық мазмунға ийе болған.

Ноғайлар бирлеспеси ямаса ноғайлылар тарийхий хужжетлерде географиялық орналасыў жағынан Алтын Орданың дерлик барлық ийелеген жерлеринде ушырасады. Соған қарағанда, олар XIV әсир даўамында пытыраңқы халында күн кеширген. Бул ҳаққында қазақ изертлеўшиси Ә.Қоныратбаевтың мына пикирин келтириўимиз орынлы. Ол ноғайдың төрт түрин атайды: 1. «Сары ноғай. Булар 1380 -жылдан соң ислам динин алып батысқа кетип, Қазан, Қырым, Қасымов (Едил) ханлықларын дүзеди. Өзлерин та- тар» деген. 2. Қара ноғай. XVI әсирде булар «он сан ноғай» ханлығын орнатқан. 3. Маңғыт ноғайлары. Булар Маңғыстаў жерлерин ийелеп көп заман қазақлар менен жер- лес, тиллес болған. Едиге, Орақ, Қарасай, Қазый Маңғыттан

⁴⁵ Ахмедов Б. Тарийхдан сабоқлар. -Тошкент: Ўқитувчи, 1994. 423-б.

⁴⁶ Советский энциклопедический словарь. -М.: Советская энциклопедия, 1986. - с. 899.

⁴⁷ Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. -Некис: Қарақалпақстан, 1977. Т. II. 62-б.

⁴⁸ История народов Узбекистана. -Ташкент: 1947. Т. II. 22-б.

⁴⁹ Қараңыз: Есбергенов Х., Хошаниязов Ж. Этнографические мотивы в каракал- пакском фольклоре. Ташкент: Фан, 1988. с.33-39.

⁵⁰ Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. -Л.: Наука, 1974. -с. 413.

⁵¹ Мәмбетов К. Ерте дәуирдеги каракалпақ әдебияты. Некис: Билим, 1992. 173-б.

шыққан. 4. Кавказ ноғайлары. Олардың көби маңғыттан тарайды. Оларды Адыгей (Едиге - Х.Ж.), Карачай (Қарасай - Х.Ж.) ели, пешене-булғар, абхаз, ингуш, қумық, шешен хәм т.б. белгілеп өтеді⁵². Бул мағлыұмат ноғайлардың қайта биригіу процессиниң болыу мүмкиншиликлерин келтирип шығарады. XV әсирдиң баслапқы жылларына келип әмир Едигениң хәкимшиликти қолға алыуы менен «Ноғай Орда-сы» атамасы менен қайта дүзилген. Бул орда арқа Каспий жағалауларын хәм Арал тенизи жағалауларын, Едил дәрйасынан Ертис (Иртыш) дәрйасы аралықларындағы мекенларды ийелеп, Алтын Ордадан бөлинип шыққан ен ири ордалардың бири болды. Бирақ ишки талас-тартыслар, өз-ара тахтқа таласыу, өз-ара келиспеушиликлер нәтийжесинде⁵³ Ноғай ордасы XVI әсирдиң екениши ярымына келип ыдырап, ол «көп ноғай», «аз ноғай», «алты улыс» болып бөлинип кетеди. «Көп ноғай» ордасының жерлери Каспий жағалаулары, Едил, Жайық дәрйалары бойлары болған. 1634-жылы Едил (Волга) дәрйасының оң тәрәпине өтип «Аз ноғайларға» қосылған. «Аз ноғай» ордасын дүзген Мырза Қазы (1577-жылы өлген) жерлери Волга дәрйасының оң тәрәпинде Азов тенизи жағалауларына орналасқан. XVIII әсирдиң ярымына шекемги дәуирде Қырым хәм Түркия ханлықларына ғәрезли болған⁵⁴. «Алты улыс» ноғайлар бол-са Н.М.Карамзинниң мағлыұматы бойынша, «В 1604 г. при Борисе Годунове «алтаульский улус» рассматривался в рус-ской дипломатической переписке как самостоятельная орда не подчинения ни казакам, ни Москве, ни князям Больших ногаев Иштереку. Третий ногайский улус, именуясь Алта-ульский, занимал степи в окрестности Синего моря или Арала и находился в тесной связи с Бухарией и Хивой»⁵⁵ деп көрсетилген. Мағлыұматта көрсетилген сәне «улус»тың оннан әдеуір бұрын-ақ қәлиплескенлигин хәм өз алдына хеш кимнен ғәрезсиз ел болғанлығын тастыйықлайды. Бул «алты ауыл», «алты ул», «алты улыс» деген халықлық терминлер Бердақтың «Шежире» шығармасындағы: Қоңырат, Мүйтен, Қытай, Қыпшақ, Кенегес, Маңғыт-Ақпышақ,

Бәри алты урыу қарақалпақ, Өзбектен айрылған екен, — деген қатарлары менен терең байланысly. Бунда өзбек миллетин емес, ал Өзбек ханды, Алтын Ордадағы улыұма өзбек бирлеспелерин⁵⁶ (сол ўақытта халық санасында қәлиплескен түсиниклер бойынша) нәзерде тутқан. Өзбек хан Алтын Ордаға 1313-1342-жыллар аралығында хәкимдарлық етеди. Бул сәнелер жоқарыда көрип өткенимиздей, Маңғыт-Ноғайлардың Алтын Ордадан бөлеклениу дәуирине туўра келеди. Усындай себеплер менен Маңғыт-Ноғайлардың бир бөлеги — алты урыу (алты ауыл, алты улыс) атанған бөлеги қарақалпақлар аты менен ески мекән жайларына қайтқан болыуы керек. Демек, XVI әсирдиң аяғында бизге тарийхый дәреклерден белгили болған «Қарақалпақ» атамасы «алты улыс» атамасы менен қатар пайдаланғанлығын тастыйықлайды. «Алты улыс» хаққындағы тарийхый мағлыұматлар XVI әсирдиң орталарындағы хужжетлерде де ушырасады⁵⁷. Алты санына байланысly урыу атамасы ески түрк қулпытас жазыуларынан орын алған. Енисей жазыуларындағы «Өз иигин Алп Туран алты бағ будында уч йәгирма (йашымда) адырылдым»⁵⁸ (мәниси «Мен өзим Иггин Алп Туран жигирма үш жасымда алты урыулы халқымнан ажыралдым») деген қатарлар қәуимлердиң биригіу хәрекетлериниң нәтийжелеринен хабар беріу менен бирге «алты урыу» атамасының тарийхый әхмийетинде сәулелендиреди. Буның қарақалпақлар арасында сакланып қалғанлығы айрықша қызығышылықты пайда етеди.

Усындай Ноғай-маңғытлардың тәғдири хәм қарақалпақларға қатнасы мәселелери қарақалпақ қахарманлық дәстанларында эпикалық баскышта сәулеленетуғынын биз атап өткен едик. Оларды көбирек ноғай батырларының сыртқы душпанларға қарсы гүрес ўақыялары сөз етиледі де, ал тарийхта жүз берген хақыйқый ишки қарама-қарсылықлар оншама елеусиз қалады. Дәстанлардың сюжетлериниң бундай бир тәрәплеме (барлығында емес, әлбетте - Х.Ж.) түс алыуын ески, ертеден киятырған дәстан дәретиушилиқ усылларының дәстүрий тәсири сыпатында бақалағанымыз макул. Әлбетте,

⁵² Қоңыратбаев Ә. Казах эпосы және түркология. - Алматы: Ғылым, 1987. 348-149-бб.

⁵³ Қараныз: В.М.Жирмунский. Тюркский героический эпос. - Л.: Наука, 1974. - с.411-490.

⁵⁴ Советский энциклопедический словарь. - М.: 1986. с. 899.

⁵⁵ Бул мағлыұмат В.Жирмунскийдиң «Тюркский героический эпос» кітабынан алынды. 489-б.

⁵⁶ Бул туўралы қараныз: Ахмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Тошкент: Ўқитувчи, 1994. -415-416-бб.

⁵⁷ Иванов П.Л. Очерки истории каракалпаков. /Труды ИВ АН СССР. -М.-Л., 1935. Т.VII. с.34-35.

⁵⁸ Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. -М.-Л.: АН СССР, 1952. с.-21.

ноғайлылар дәуиринде қарақалпақ халық дәстанларына, ұлыма фольклорлық дәретпелеринің жаңа бағдар алыуына жәмийетлик тәсир күшли болды. Мәселен, ноғайлардың хәр кыйлы атамаларда айтылыуы (аз ноғай, көп ноғай, он сан ноғай, маңғыт-ноғай, ақ маңғыт хәм т.б.) дәстанлардың тарийхый ҳақыйқатлыққа қатнасының дәреклерин белгилейди хәм қарақалпақлардың тек бир атама ямаса бир территория менен шекленбей, пүткил Алтын Орда курамындағы (Қырым, Кавказ, Қазан, Сибир, Хорезм хәм т.б.) хәркыйлы ордалар менен, улыслар менен тығыз экономикалық әскерий сиясий-мәдений қатнасларда болғанлығын дәлиллейди. Соның ушын да Ноғайлы дүркимине киретуғын қахарманлық дәстанларымыз көбирек XIV-XVI әсирлерде дөрегенлигин тән алыуымыз тийис. Себеби, бул дәуирлердеги Алтын Орда ыдырап бирнеше бөлеклерге бөлинип кетиуи, майда ханлықлардың пайда болыуы, Ноғай Ордасының пайда болыуы хәм оның ыдырауы сыяқлы ири тарийхый ўақыялар жүз берди. Олардың халқымыздың санасында сәулеленбеуи мүмкин емес. Тағы бир баслы себеплердин бири, қахарманлық дәстанларының атамаларының хәм сюжетлериниң Ноғайлы дәуиринде бир-бирикпелерден пайда болған халықлардың эпикалық дәретпелери менен бир-бирине оғада жақын келиуи болып табылады. Мысалы, ноғай фольклористи Әшим Сикалиев ноғай халқының әйемги батырлық жырларының көп жыл-лар бойы жыйналып киятырғанлығын айта келип, ноғай халық жырларын мол жыйнап, елеули мийнет еткен Әбдул Хамид Жәнибековтың «Сөз казнасы» аталатуғын төрт томлық қолжазба топламында «Мамай», «Айсыл улы Ахмет», «Едиге», «Шора батыр», «Әдил Султан», «Қазы-Туўған», «Ер Тарғын», «Қопланды батыр», «Ер Қосай», «Ноғайдың қырық батыры», «Манашы батыр», «Көрүглы» сыяқлы дәстанлардың бар екенлигин мәлимлейди⁵⁹ усы аты аталған дәстанлардың ажыратылып көрсетилгенлери қарақалпақлардың эпикалық репертуарынан кең орын алған. И.Юсуповтың «Ноғай толғаулары» топы-ламына жазған алғы сөзинде бул аты аталған дәстанлардан «Көкше батыр», «Манас», «Дели Ағыс», «Қамар батыр», «Ормамбет бий», «Ер Сайым», «Қарасай», «Қурманбек»,

⁵⁹ Батырлар жыры. Қырымның Қырық батыры. «Алғы сөз»ин жазғанлар О.Нурмағанбетова, К.Садыков. -Алматы: Жазыушы, 1989. Т.ІІ. 11-12-бб.

«Бозжигит» дәстандары ноғайлар арасында белгили екенли-гин атап өтеди⁶⁰. Тағы да олар бул жырлардың гейпараларының Сыпыра жыраудан тарағанлығына шек келтирмейди⁶¹. Еле баспадан шығып журтшылыққа мәлим болмағанын есапқа алмағанда оннан аслам дәстанлардың атларының, сюжетлериниң (айырым ноғай дәстанларында ишки феодаллық қарама-қарсылықлар басым сүўретленеди - Х.Ж.) сәйкеслиги хәм оны жырлаған жыраулардың бир жырау болып шығыуы тарийхый көзқарастан, мәдений қатнасықлар көзқарасынан да әхмийетли эпикалық дәретпелер болып есапланады. Булар қарақалпақлардың Едил – Жайық бойларындағы Қырым, Арқа Кавказ, Каспий теңизи, Сырдарья бойлары, Арал теңизи жағалауларындағы XIV-XVI әсирдеги Ноғай бирлеспеси дәуириндеги тарий-хый турмысы менен тығыз байланыслы екенлигин көрсетеди.

Ноғайлылар заманында дөреген дәстанлардың өзлерине тән өзгешеликлери бурыннан қәлиплесип киятырған дәстан дәретийшилик дәстүрлерин сақлау менен бир қатарда, сюжетлик жаңаланыулар анық сезиледи. Мысалы, бурынғы қахарманлық дәстанларға тән болған ата-аналардың перзентсиз болыуы, жоқарғы күшлерден перзент тилеп, перзентли болыуы, қәражатлы тууылуы, батыр ер жеткеннен кейин қыз излеп (қалыңлығын излеп – Х.Ж.) алыс сапарға атланыуы, усы сапарға байланыслы ушырасқан қыйыншылықлар, қалыңлығын өзи менен гүресте жеңип алыуы ямаса мәстан кемпир, шопан ўақыялары хәм т.б. дәстанларда ушыраспайды дерлик. Олардың айрымлары ескиден киятырған дәстүрий мотивлерди еслететуғын сю-жетлерди өз мазмунына қамтығаны болмаса («Қоблан», «Едиге», «Қурбанбек») жаңа дәуирлик талапларға қарай бет бурғаны сезилип турады. «Қурбанбек» хәм басқа дәстанларда ғамқоршы болатуғын батырлардың қарындасы бунда Мақсым қыз өз ағасы Курбанбекке жау болады. «Қоблан» дәстанында жаўлап алыушылық хәрекетлериниң изи бар. «Едиге» дәстанында басқа дәстанларда жүдә сийрек ушырасатуғын ишки қарама-қарсылықлар, тақ ушын талас ўақыялары сөз етиледі. «Ер Қосай» дәстанында батыр уры-ста қазаланған әкесиниң кегин қайтарыушы, ел қорғаушы қахарман, «Ер Сайым»да Ер Сайым – жарлы баласы,

⁶⁰ Юсупов И. «Хә Ноғайым, Ноғайым!...». Ноғай толғаулары. -Некис: Қарақалпақстан, 1975. 12-14-бб.

⁶¹ Батырлар жыры, Т.ІІ. 12-бет.

ханның қызын алып ел басқарыуға ериседи. «Ер Шора»да батыр ар-намыс қорғаушысы, дастан оның өлими менен тамам болады хэм т.б. Бул Ноғайлы батырларын бириктиретуғын бәрине ортақ мотив. Елин сыртқы душпандардан қорғау, кеклиден кегин алыу, өз адамларын, яр-досларын, улыўма өзиниң халқының бахытлы тәғдири ушын таяр туруу, гөзлеген мақсетке ерисиу хэм т.б. болып табылады. Ноғайлы дәуириндеги қахарманлык дастанлардың сюжетлериндеги өзгешеликлер хэм өзлерине тән сыпатлары өз алдына миллий түс алған ноғай халқының, қазақ халқының эпикалық дәретпелери ушында характерли болып, белгили бир тарийхый дәуирлердеги жәмийетлик талаптарға бойсыңғанлығын көремиз. Оның ең тийкаргы белгиси XIV-XVI әсирлердеги қыян—кести ўақыялар, өзара тақт таласлары, белиниўлер, биригиўлер, ел қорғау, душпандарынан кегин қайтарыу хэм т.б. сыяқлы турмыслық ҳақыйқатлықлар менен халқымыздың санасынан терең орын алып, бурыннан қәлиплесип киятырған дәстүрли сюжетлердиң орнын ийелегенлиги менен баҳаланады. Бундай сюжетлик жаңаланыўлар эпикалық дәретпелердин дәуир талаптарына байланыслы раўажланыу баскышларын тәмийинлейтуғын заңлы кубылыс.

Қарақалпақ қахарманлык дастанларының дәуирлик хэм жәмийетлик белгилерин анықлауда урыу, ел-жер атамаларының айрықша әҳмийетли екенлигин көремиз. Олардың нәтийжелери қарақалпақ халқының тарийхый руўхый мәдениятының түркий халықлардың бири қатарында күтә ерте ўақытлардан бери қәлиплесип, раўажланып, жаңаланып киятырғанлығын көрсетеди. Әлбетте, тарийхый турмысымызды тереңнен үйрениу ушын дастанларда көплек ушырасатуғын этноним, топоним, антропоним, гидроним сыяқлы түрлерин өз алдына этнолингвистикалық көзқарастан үйрениу бирқанша пайдалы болған болар еди.

Қарақалпақ қахарманлык дастанларындағы халық кол өнериниң дәреклик белгилери

Қарақалпақ қахарманлык дастанларындағы миллий өнерге қатнаслы мағлыўматлардың тарийхын үйрениу хәзирги күнги жәмийетлик талаптардың бири болып отыр. Бизиң қолға киргизген ғәрезсизлигимиз ески руўхый хэм материаллық мәдениятымызды еле де тереңирек үйрениўге, халқымыздың өткендеги турмысын, мәдениятын,

дәстүрлерин дурыс түсиниўге, олардың әҳмийетин, мақсетлерин, ўазыйпаларын илимий баскыштан турып баҳалаўға айдын жол ашып берди. Бурын жоқ болып кеткен, айырым жоқ болыу ҳалатында турған миллий мийрасларымызды қайтадан тиклеу, бизиң дәуиримизге, заман талаптарына сай келетуғынларын пайдаланыу мәселелери ортаға қойылды. Дүнья жүзилик мәдениятта белгили орны бар ата-бабаларымыздың қалдырған мийрасларының зәрүрликлерин хэм түп мәнилерин түсиниу, хәрбир әўладты өз өтмишине, тарийхына болған қызығыўшылығын арттырыуға тәрбиялау, ертеден киятырған миллий хэм диний дәстүрлерди хұрметлеу сыяқлы хәзирги ийгиликли талаплар сиясий жактан жаңаланыўымызға миллий санамызды байығыўымызға тийкар бола алады.

Қарақалпақ қахарманлык дастанлары халқымыздың қол өнерин таныу бойынша бирқатар әҳмийетли мағлыўматларды өзлериниң мазмунында сақлап келген. Бирақ, оларды үйрениу мәселеси халық аўызеки дәретпелериниң қол өнеримизге улыўма миллий өнеримиз машқалаларына қатнасы дурыслы жолға түспей атыр. Әлбетте, бул ўазыйпалар туўралы, анығырағы қол өнериниң фольклорлық сыпатланыўлары ҳаққында белгили алым Қ.Айымбетов, өнертаныўшы алым А.Алламуратовтың, профессор К.Мақсатовтың, этнограф Х.Есбергеновтың, философия илимлериниң кандидаты Г.Жаңабасеваның, тарийх илимлериниң кандидаты А.Өтемисовтың, Н.Тилеўбергенованың хэм т.б. жумысларында, илимий мийнетлеринде сөз етилип өтиледі. Бир қатар машқалалық мәселелер тилге алынып, олардың изертлениўлерин белгилейди. Солай болса да, миллий өнер тарийхымыз хэм оның жәмийетлик әҳмийетлерин ата-бабаларымыздың бизге шекем жетип келген аўызеки мийрасларының тийкарында изертлеу еlege шекем басы ашық мәселе болып қалмақта.

Миллий өнеримиз бойынша тарийхый хэм аўызеки мағлыўматлар ертедеги түркий қәуимлерин пайда еткен хәрқыйлы этникалық бирлеспелердин әпсана-аңызларда, түркий қәуимлериниң өзлериниң жазба естеликлеринде, орта әсирлердеги бир қатар алымлардың илимий мийнетлеринде хэм халық аўызеки дәретпелеринде, әсиресе қахарманлык дастанларда кең орын алған. Қарақалпақ қахарманлык дастанлары ертеден киятырған руўхый ата-мийрас ғәзийне сыпатында бизге бирқанша әҳмийетли мағлыўматлар бере алатуғын мазмунға ийе. Мәселен, урыста қолланылатуғын курал-жарақлардың түрлери,

кийинетугун миллий кийим-кеншеклер, хэр кыйлы безениу буйымлары хэм т.б. тарийхый көзқарастан бахалы дереклер екенлигине гүман жок.

Қарақалпақ дәстанларындағы мағлыұматлар бойынша миллий өнеримизге тийисли дереклерди үйренгенде биз биринши гезекте халқымыздың тарийхый басып өткен жолларын, жәмийетлик өзгерислерди, оларды руўхый хэм материаллық мәдениятымызға тийгизген тәсирлерин хэм т.б. әхмийетли мәселелердин бетин ашыўға мүмкиншилик аламыз. Халық дәстанларындағы өнер саласына тийисли материаллардың тағы бир утымлы тәрәпи, оның хақыйқатлыққа ямаса турмысқа қаншама дәрежеде қатнасының барлығын көрсетип турыўында хэм оларды сәулелендириўинде екенлигин атап өтиўимиз тийис.

Қарақалпақ қахарманлық дәстанлардағы ат жасаўларының дереклик әхмийети

Қарақалпақ қахарманлық дәстанлары өзлериниң мазмуны бойынша тарийхый-турмыслық, мәдений мағлыұматларға толы миллий мийрасларымыздың бири. Оларда хэр кыйлы сюжетлерге хэм эпизодларға тийис болатуғын миллий қол өнеримизге байланысly материаллар әхмийетли орын ийелейди. Бул бир жағынан, тәбийий қубылыс. Өйткени, ата-бабаларымыздың басып өткен жоллары, тарийхый турмысы, жасаў, күн көриў, усыллары бәрқулла қол өнери менен тутасып келген. Егер биз әскерий дәўирлерге барып ушласатуғын, батырлық сюжетлерди алатуғын болсақ, онда қылып, қалқан, саўыт, найза, оқ жай хэм т.б. сөзлерди хэм соларға байланысly жыраўлардың тәриплерин жийи ушы-дийқаншылық кәсиби куралларынан бел, орақ хэм т.б. балықшылық кәсиби куралларынан жылым, аў, нәрете, сал, кеме хэм шаруашылық кәсибиниң үлгилерине дерекли төрт кеме мал, ат хэм аттың ер-турманлары, жасаўлары хэм т.б. жийи сөз етиледи. Буннан тысқары ат – жанлы қатнас куралы, батырлардың жаўға минетуғын исенимли досты хэм ғамқоршысы ретинде де көзге түседи. Әлбетте, булардың бәри өз орны менен үйрениўди талап етеди. Хәтте дәстанлардағы сөз болатуғын отаў (қар-үй) тутасы менен халқымыздың миллий қол өнериниң жемиси. Дәстанларда қызлар кийетуғын кийим-кеншеклер, безениу буйымлары, басқа да хәрқыйлы кәсиплерге тийисли кийим атамалары, бизиң халқымыздың қол өнериниң терең миллий мазмунға

ийе болғанлығын көрсетеди.

Усылардың ишинде ат хэм ат жасаўлары айрықша дара-ланып турады. Себеби, ат бул қолға үйретилген хайуанлардың бири қатарында ески есте жок ўақытлардан бери халқымыздың тарийхый күнделикли турмысы менен араласып, бирге жасап киятырған, олардың дәртине, мүшкилине жараған, алысын жақын еткен күш-көлиги екен-лиги мәлим. Соның ушын да дәстанларда атқа хэм ат жасаўларына үлкен дыққат аўдарылып, жыраўлар хэм атқарыўшылар оны зор ықлас пенен тәриппеп отырады.

Дәстанларда атқа хэм ат жасаўларына дерекли қырыққа шамалас атама ушырасады. Булар тийкары-нан аттың ер-турманлары: атты басқаратуғын «қураллар», ат «қураллар», атты қорғаўшы «қураллар», ат байланатуғын орын хэм т.б. буннан тысқары атлардың иреңлерин көрсететуғын белгилер, аттың жасына карап аталыў түрлери хэм т.б. атап өтиў мүмкин.

Аттың ер-турманлары аттың өзине хэм оған минип жүриўши адам ушын қолайластырылған, хэр қайсысының өз алдына атқаратуғын хызметлери бар, бир неше бөлеклерден ибарат затлардың бирикпесин курайды. Әлбетте, олар бирден пайда болмай, белгили бир тарийхый дәўирлерде аттың қолға үйретилю хэм оны адамлар өз дәўирлерде ушын пайдалана билиў дәўирлеринен баслап кем-мәплери ушын пайдалана билиў дәўирлеринен барылған. Бұған кемнен жетилискен хэм толықтырылып барылған. Бұған тийкарынан турмыслық тәжирийбелер, адамлардың ойлаў уқыплылықлары хэм шеберликлери үлкен тәсир жасап, сол затлардың атқаратуғын хызметлеринен тысқары, көринислерин жақсылаўға, хәрқыйлы нағыслар салыўға, қымбат бахалы буйымларды пайдаланыўға мүмкиншиликлер тапқан. Солардың бири аттың ери болып табылады. Ат – ери ағаштан исленеди. Әсиресе бұған ақ тал хэм кегей терек көбирек пайдаланған. «Ер соғыўшы устада айрықша курал, қәлиплер болады, олар хәрқыйлы үлкенликте болады. Дәслеп уста ердин тийкаргы керек-жарағын таярлайды хэм жонады, оларды жыйнап бекире желим менен желимлейди. Айырым бөлеклерин синир сабақ пенен орайды. Буннан кейин барып пышақ пенен тегислей-ди. Түйениң я өгиздин териси менен қаплайды»⁶². Ат ерин ислеўдин халықлық усыллары бир неше басқышлардан ибарат болған хэм бурыннан киятырған дәстүрий ис усыл-

⁶² Өтемисов А. Қарақалпақлардың өнер кәсиплери. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1991. 5-6.

ларынан пайдаланылғанлығы көзге тасланады. Бул жерде, өз жерлерінде өсетуғын ақ тал, кегей терек, балықшылық кәсібінен дәрек беретуғын бекире желим, шаруашылық кәсібінин айырым түрлерин белгилейтуғын синир сабак, түйе, өгиз терилери хэм т.б. ат еринин комплексли характер-де исленетуғынлығын билдириу менен бирге ата-бабаларымыздың турмыслық тажирийбелери хэм жергилик-ли мүмкиншиликлери болған.

Ат ери көпшилик уақытларда пукта эшекөйленетуғын болған. «Ақ баслы ердин үсти, қапталлары балғары менен ямаса шерим менен қапланады. Басы, мойыны, артынын хэм еки капталының ернеклери эпийауы нағыс ойылған сүйек пенен безеледи, адам отыратуғын орны, еки сатанның тусы толығы менен тери, оның үстинги бетин гүлмыйық қағыш эшекөйлендиреди... Көркем өнер музейиндеги ердин басындағы сүйектиң нағысы: Ортанғы жолында бир қатар дүзилген төртмүйешликлер, еки ернегинде ортасы кара дөңгелеклер. Ердин артқы ернеги бир-бирине тийип турған бес қатар сүйек пенен эшекөйленген»⁶³. Буның себебинде тарийхый эстетикалық талаптың нәтийжеси деп түсинген макул. Өйткени, ат ери хаққындағы археологиялық дәреклерде оның ерте дәуірлерде-ақ көркем өнер ислеринин бир объекти болғанлығын көрсететуғын мысал-лар көплеп ушырасады. VIII-IX әсирге тийисли қойымшылықлардан ат еринин айырым бөлекшелеринин табылғанлығы атап өтиледі. Онда ердин ағаш бөлеклери ширип топыраққа айланып кеткен. Ал бас жағы хэм артқы жағына бекитилген темир курсаўлар сақланған. Темир курсаўларды ағашты беккем етип услап турыу ушын арнаулы тесилген тесиклер бар. Олар қатаң өлшеули рәуиште геометриялық анықлық пенен исленгенлиги сези-лип тур⁶⁴. Бундағы ердин темир курсаўлары бир тәрептен ердин тийкарғы бөлеги болған ағашты бир кәлипте услап турыу ушын хызмет атқарса, басқа тәрепинен ерди көркемлеу, безеу ушын да пайдаланған болыуы керек. Ал бундай дәстүр соңынан ер ағашларын темирсиз, курсаўсыз-оның орнын толтыруу ушын ямаса еле де жетилистириу, көркемлеп безеу ушын сүйектен исленген нағыслар, гүлмыйықлар пайдалана баслаған.

⁶³ Алламуратов А. Мәңги мийрас. Нөкис: «Билим», 1993, 20-бет.

⁶⁴ Қараныз: С.А.Плетнева. На славяно-хазарском пограничье. М.: «Наука», 1989. с. 88.

Қарақалпақ қахарманлық дәстанлардағы сөз етилетуғын ер хаққындағы халықлық түсиниклерди де усыларға уғрас тақылеттеги ерге болған айрықша көзқараслар сәуленген. Көбинесе бундай қатарлар батырдың алыс сапарға атланар алдында ямаса сауашқа кирисер адында да сөз етиледі хэм шәртли түрде ат ерине айрықша дыққат бөлинеди. Мәселен:

Алтыннан қас ойылған,
Ер-турманын салады («Ер Зийуар», 151-бет).

Ямаса:

Сылап-сыйпап бедеуин,
Алтын ерин салады. («Қырқ қыз», 272-бет).

Қарақалпақ қахарманлық дәстанларында ер хаққында сөз болғанда алтын, тиллэ деген эпитетлер көплеп ушырасады. Әлбетте, булар ердин хақыйкый алтын екенлиги аңлатпайды, бирақ сол ат ерине болған миллий халықлық көзқарасларды, оның оғада шебер исленгенлигинен қанаатланыу, қадир-қымбатын, әхмийетин түсиниу хэм оны барынша тәсирли тәришлеп жеткериу сыяқлы эстетикалық туйғылардың фольклорлық шешими сыпатында көрсетиу хәрекет етиледі. Деген менен орта әсирлердеги тарийхый дәреклерде ат ерин безеу ушын қымбат бахалы буйымлардың пайдаланылғанында атап өтиуимиз тийис⁶⁵. Дәстанларда ақ баслы ер тууралы мына қатарларды ушыра-тамыз:

Ақ баслы ердин бәри алтын,
Артқы қасы сом алтын.
Алдыңғы қасы қуйма алтын («Қаншайым», 255-бет).

Бул қатарларда ердин баслы-баслы бөлекшелерине ити-бар берилиуи менен бирге, қымбат бахалы хасыл тас алтын-ды пайдалануыдағы халықлық түсиниклер де орын алған. Сом хэм қуйма алтынларды өндириу өзгешеликлери, бир-биринен айырмасы хаққында да мағлыұматлар бере алады. Ат ерин безеуде сүйекти пайдалануу усыллары көбирек миллий дәстүрий қол өнеримизге тән болып келеди хэм ертеректеги қымбат таслардың орнын алмастырған болыуы да мүмкин. Өйткени, С.А.Плетневаның мағлыұматы бойын-ша, VIII-IX әсирлердеги Дон дәрьясынан баслап Балқаш көлине шекемги аралықларда жайласқан қәбристианлықлардың материаллары, соның ишинде ат ери тууралы мағлыұматлары усындай пикир билдириуге ийтермелейди. Бул Арал бойында жасаушы үлкен

⁶⁵ Плетнева С.А. Көрсетилген кітап, 81-90-66.

кәуимлерден оғуз хәм печенеглер соң қыпшақ кәуимлериниң қысқысына ушырап, олардың айырым топтарларының Россъ дәрйясының бойына шекем жеткенлиги хәм олардың черные клубуки, торк, берендей, печенег атлары менен белгили болғанлығы тарийхый археологиялық дәреклер сыпатлайды.⁶⁶ Бул қойымшылықтардан табылған материаллар ат еринен басына хәм артқы тәрәпине, ернеклерине айрықша итибар берилген. Әлбетте, ердің ағаш белеги сақланбаған бирақ оны беккемлеу хәм безеу ушын таярланған темир хәм басқа да буйымлар сол дәуірлерде-ак миллий өнерментшилик ислериниң белгили бир жетилискен дәрежелерин көрсетеди. Бундай ерди безеу дәстүриниң үлгилери тууралы мынандай бақлаулар бар: «Ат ериниң басына, артқы жийегине сүйек қойылады. Ерге ойылған сүйекте эпийайы геометриялық нағыслар бириниң ишинде бири орынласқан дөнгелеклер, ийрекейлер болады».⁶⁷ Хәқыйқатында да ақ баслы ердің жийеклерин безеу традициялық өнер усылларының дауамы сыпатында бизин күнлеримизге шекем келип жеткен хәм олар дәстанларда «алтын ер», «тиллә ер» дегенге сыяқлы миллий фольклорлық тәриплеу усыллары менен дараланып турады. Буннан тысқары дәстанларда эпийайы ақ баслы ерден басқа «сауаш ер» деген түсиниклер де ушырасып отырады. Мысалы:

Сауаш ерин шығарып,
Сауаш ерин салады... («Бозуғлан», 29-бет).

Бул жерде сауаш ери арнаулы сауаш ери емес, ал сауашқа таярланып ер салды деген мәниде айтылған болыуы мүмкин. Бирақ жоқарыдағы тарийхый археологиялық дәреклерден табылған ердің темир курсәулар менен муқиятланып ислениуи қандай дәрежеде болса да арнаулы сауаш ериниң болғанлығын хәм оны кең пайдаланғанлығын көрсетеди.

Ердин ажыралмас бир бөлеги зәңги болып табылады. Зәңги ердің еки тәрәпине мөлшерленген узынлықта териден исленген қайыс арқалы орнатылады. Өзи аяқты салып отыруы ушын қолайластырылып темирден исленеди. Зәңги атқаратуғын хызмети бойынша адамның ат үстине миниуи, жайғасып отыруы хәм аттан түсиуи ушын зәрүрли.

Халқымыз арасында «Ерден түссе де, зәңгиден түспеген» деген түсиник бийкарға сақланбаған. Ол туура мәнисинде де, аұыспалы мәнисинде де зәңги менен ердің бир тутаслығын билдирип, «аяғы зәңгиге турған адамның ерге қайта миниу мүмкиншилиги бар» деген уғымды аңлатады хәм оның турмыстан алынған тәжирийбелериниң жемиси екенлигин белгилейди.

Дәстанларда көпшилик уақытта зәңги тууралы гәп урыс көринислерин тәриплеуде кең колланылады:

Зәңгиге зәңги қағысты...

Зәңгиниң шықты отлары...

Гүлайымдай батыр қыз,

Зәңгиге аяқ тиреди («Қырық қыз», 411-бет).

Бул қатарларда атқаруышы жырау зәңги арқалы болып атырған сауаштың қыян-кести хәрекетлерин жеткерип сүүретлеп беріуді нәзерде тутқан. Соның менен бирге зәңгиниң урыс уақтындағы әхмийетин де ашып берген. Зәңги бул жерде тирениш куралы яғный батырдың табыслы хәрекет етиуи ушын тирениш дәреги сыпатында сәулеленеди.

Дәстанларда зәңги де ер сыяқлы алтын менен байланыстырылады. «Зәңги менен доғасын, алтын менен шаптырған» («Бозуғлан», 46-бет) дегенде оның алтыннан шаптырылғанын атау арқалы жырау оған айрықша сыпат беріуді нәзерде тутқан. Оның көпшилигин темирден исленген зәңгилер курайды. Мәселен, С.А.Плетневаның изертлеулеринде қәбир казылмаларының усындай жигирмалаған зәңги табылғанлығы, олардың хәрқыйлы түрлери тууралы мағлұматлар бар.⁶⁸ Бирақ өтмиштеги түркийлердің турмысында алтын үлкен орын тутқан. Олардың байрақларында алтын баслы қасқырдың сүүрети, мөрлеринде алтын оқ жайлар сәулеленген.⁶⁹ Бул бир жағынан ертедеги түркий кәуимлердің ишки дүньясының руұхый жақтан оғада бай екенлигин көрсетеди, басқа тәрәптен гөззаллыққа хәуеслик туйғыларының ис жүзесиндеги көринислерин аңлатады хәм булардың барлығы жыйналып олардың жасау шәриятларындағы турмыслық орталықтың дүньятаныу қәбилетлерине терең тәсир етиу мүмкиншиликлерин курайды. Бәлким, қарақалпақ дәстанларындағы алтынға «хәуеслик» сол узак

⁶⁶ Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М., 1966, с. 206.

⁶⁷ Алламурагов А. Қарақалпақстан искусство тарийхынан. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1968, 26-б.

⁶⁸ Плетнева С.А. Көрсетілген кітап, 88-бет.

⁶⁹ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.2. М.-Л., с.229.

дәуірден киятырған рухый сананың бизге шекем жетип келген белгилери болуы итимал. Дәстанларда зәңгиниң ер менен тутастырушы бөлегиниң халықлық атамасы үзенги деген сөзде қолланылады. Мысалы:

Үзенгисин узайтып ... («Бозуғлан», 29-бет).

Үзенгиси үзе алтын... («Ер Зийұар», 151-бет).

Көрип тұрғанымыздай бунда да алтын сөзи пайдаланылған. Бул қатарлар зәңгиниң айрықша әхмийетин көрсету менен бирге оғада курамалы халық өнерлериниң узақ дәуірлерден бери дәстүрий жол менен кәлиплесип, жетилисип киятырғанлығын тастыйықлайды.

Ат ерине дәреклес болған буйымның бири-тебинги. Тебинги лексикалық мәниси бойынша тебиниу яғный атқа пәт беріу деген түсиникте қолланылады. Ат үстинде отырған адам зәңгидеги аяқларын тебиниу аркалы аттын тезирек жүриуине ериседи. Оның атқаратуғын хызмети де усы хәрекетлерге сәйкес келеди. Дәстанлардағы:

Тебингиге тебинип,

Шуу жәниұар шуу-деди («Ер Зийұар», 164-бет), — деген қатарларда усы мәниде айтылған.

Тебинги — шабарман тебинген уақытларында аттын бауырына, терилерине зақым келтирмеслиги ушын хәм өзиниң кийимлерин таза сақлау ушын керекли «Тебинги әйемги заманларда атты оқ пенен найзадан қорғаған, ол мыстан исленген» деген де болжаулар бар. Әлбетте, урыс өнери менен шуғылланған түрк кәуимлериниң турмысында бундай жағдайлардың болуы итималы көп. Солай болса да, қолда археологиялық, тарийхый материаллардың жоқлығына байланысly белгилі баслы пикирге келиу қыйын. Қандай жағдайда да ол аттын терилерин сыртқы тәсирлерден қорғау ушын пайдаланылғанлығы менен әхмийетли.

«Қарақалпақша тебинги биртутас қалың шеримнен исленеди. Көлеми 35-40 см дөгерегинде болады. Нағыс темирдің ушын териге тийгизип қойып шөккишлеп ойыу жолы менен исленеди. Ойылған жерлердің ишинен нағыс дөңгеленип шығып турады. Тебингиниң ернеги қатар сызықлар менен қыймаланады, ал ортасында үлкен нағыс болады»⁷⁰ алымның бақлауынша бизге шекем тебингиниң

үш түрлі нағыстағы үлгилери сақланып келген. Олардың барлығында да өсимлик нағыслары басым орынды ийелейди⁷². Бундай миллий қәбилетлер ата-бабаларымыздың күнделикли турмысы менен тығыз байланыста жүзеге асқанлығынан, дүньядағы гөззаллықты қабыл етиу уқыпшылықларының анағұрлым дәрежеде басым екенлигинен дәрек береді. Сонлықтан да дәстанлардағы «Тебингиси терме алтын»... («Ер Зийұар», 151-бет) деп тәриппенетугын қатарлар белгилі бир буйымға болған миллий итибарды, айрықша дыққатты, халықлық көзқараслардың үлгилерин сәулелендиреди.

Аттың ер-сайманларының бир түри «сийнемент» деп аталады. Ол ат бийикке өрмелегенде яки қатты шапқанда ерди артқа қарай жибермей беккем услап турады. Сийнемент сөзиниң атқаратуғын хызметинен тысқары атқа саулат, көрик беретугын мүмкиншиликлерге де ийе болған. Дәстанларда ол мынадай тәриппеулер менен белгилі:

Өрмелеспе келгенде,

Ер кейинге кетер деп,

Қос сийнемент салады... («Қоблан», 68-бет).

Сийнемент (сийне-парсыша-көкирек) аттың дәл көкирегинен орын алады хәм айрықша безетилген қайыслар аркалы ер менен тутасады. «Сийнементке гүмистен исленген көп әшекөйлер тағылған. Сийнементте аттың көкирегиниң үстинде безеули гүбба деген тағылған. Ярымшар сыяқлы бул зат үлкенлиги бойынша өңирмоншақтай, бирақ нағысы ири, сийрек болады»⁷³. Усы гүбба дәстанларда да сийнемент пенен байланысly сөз етиледі хәтте соның хызметин атқаратуғын етип баянланады.

Ер алдына кетер деп,

Алғы гүбба койылған... («Ер Зийұар», 151-бет).

Бирақ гүбба бизиң түсинигимизше, сийнементтин безек бөлегин курайды, яғный оған саулат беріуши бир бөлекше болып та саналады. Өйткени, гүбба арап сөзи болып бир нәрсениң төбесинде көркемшилик ушын қойылған курылма⁷⁴ деген түсиникти береді. Бул сөзге байланысly мына болжау да қызығарлы. Бул (гүбба — Х.Ж) мүмкин киширейтилген бурын, көлемли болған жауынгер аттын

⁷⁰ Алламурастов А. Мәңги мйрас. Нөкис: «Билим», 1993, 20-бет.

⁷¹ Алламурастов А. Көрсетилген китап, 20-бет, Тебинги. ӨзРИА ҚБ «Хабаршысы», 1997, №3, 158-бет.

⁷² Алламурастов А. Көрсетилген китап, 20-бет.

⁷³ Алламурастов А. Қарақалпақстан искусствосы тарийхынан. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1968, 28-бет.

⁷⁴ Бекбаулов О. Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы хәм оның тарийхый — лингвистикалық характеристикасы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979, 98-б.

көкирегін қорғайтуғын қалқанға усаған зат шығар. Ҳақыйқатында да аттың көкірек тусы урыс уақытында тез зақымланатуғын нәзік орын болып, ол жерге қалқанша орнатыу зәрүрлі болған хәм тарийхый турмыслық тәжирийбелердин тийкарында атты кәуип—кәтерден қорғаушы хәм жарасық безеуши буйымға айланған болыуының әбден итималы бар.

Аттың ер—сайманлары узак дәуірлерден бери ата-бабаларымыздан орталығындағы зәрүрліклерден пайда болып, турмыс тәжирийбелеринин тийкаргы кәлиплесип, жетилисип, рауажланып киятырған қол өнеринин нәтийжелерин көрсетип бере алады. Ал қарақалпақ қахарманлық дәстанлардағы хәм басқа да ири фольклорлық дәрәтпелердеги ат жасауларына байланыслы материаллар алып жүріушілер, әуладтан-әуладқа жеткеріушілер тәрәпинен үлкен хәүеслик пенен сөз етилип, олардағы мил-лий өзгешеликлерди белгилеу менен бирге, олардың турмыс пенен тығыз байланыслылығын (мәселен: шаруашылық, дийқаншылық, әскерий ислер хәм т.б.), бәринен тийкаргысы, халықлық шығармалар дәрәтиүдеги укыпшылықтарын, терең тәжирийбелилигин, дәстүрий дәрәтиүшилиқ усылларына садықлығын ашып беріуде бизиң хәзирги күнде талапларымызды қанаатландыруға тийкар бола алады.

Ат әуелден өзинин жабайылық шығысы бойынша үй хайуанларының ишиндеги өжетлеринин бири. «Сырын билмеген аттың сыртынан айланба» деген халық нақылы бийкарға айтылмаған. Соның ушын да адамлар оны өз билдиклерине көндириу ушын, оларды пайдаланыуда бирқанша жеңилликлер туудыруу ушын хәрқыйлы курал-темирден, мыстан яки териден исленсиң бәрибир тиккелейди. Әдетте, атты басқарыуда суулық, азыулық үлкен әхмийетке ийе. Ол бир-бирине байланыслы болып келе-алатуғын еки бөлек темирден ибарат болып жүуеннин теле-бөлекшелер аттың азыулығына салынады. Аўзына суулық салынған ат бираз жууасып адамның дегенине көнетуғын дәрежеге жетеди. Былайынша айтқанда, жүуен аттың хәқыйқый белгиси, ата-бабаларымыз оны өз турмыс тәжирийбелеринде усылай қабыл еткен. Дәстанларда ат пе-нен сапарға атланар алдында таярлық тәшүишлери биринши-геzekте жүуен менен байланыслы болады:

Ала байталды алдырды,
Ер-жүуенин салдырды («Қаншайым»,
255-бет).

Жүуен жоқарыда атап өткенимиздей, тийкарынан қоспалы буйым ол темир бөлекшелеринен ибарат болған суулық ямаса азыулық, оны бириктирип туратуғын темир дөнгелекшелер арқалы жүуеннин дизгин бөлеги менен тута-сады. Жүуен өзинин сыртқы көриниси бойынша ноктаға сәйкес келеди. Халық түсинигинде ямаса дәстанларда жүуен көпшилиқ уақытларда суулық, азыулық деп аталады. Мәселен, ол аттың күшке минген пайытын көрсетеди:

Суулық шайнап Қоянкөк,
Изинен кууып барады... («Қырық қыз»,
229-бет).

Астындағы тулпары,
Суулықты ғарш-ғарш шайнады...
(«Ер Зийуар», 19-бет).

Полаттан суулық шайнатып,
Пирлер йошып барады...
(«Ер Зийуар», 44-бет)

Үстиндеги Ер Зийуар,
Азыулық пенен алысты...
(«Ер Зийуар», 173-бет).

— деген қатарларда аттың алған бағдарларынан қайтарыу мүмкин емеслигин аңлататуғын өршеленген, жигерли күшинин гүуасы боламыз. Әлбетте, жүуенде аттың басқа жасаулары сыяқлы белгили бир нағыслар хәм буйымлар менен тәмийинленген. Бирақ дәстанларда ол айтарлықтай итибарға алына бермейди де, гези келгенде аттың өжетлиги, белгиленген мәнзилге жетиу ықласы, ямаса, қырғын урыста ийесине жәрдем беріу нийетлерин көрсетиуде бийбаха курал сыпатында жийи тилге алынады. Жүуеннин усындай өзгеше тәриплиениуинин өзи-ақ оның ерте заманлардан берли атты басқарыудағы әхмийетинин дауамлы нәтийжелерин белгилейди.

Қарақалпақ дәстанларында аттың ноктасы хәққында да мағлыұматлар орын алған. Нокта әдетте атты байлап қойғанда пайдаланылады. Сонлықтан оның ушына жип, шылбыр яки арқан байлайды. Нокта аттың басына кийгизи-лип қойылғанлықтан хәрқандай ат бар күшин салып тартқан менен оны үзип кетиу мүмкиншилигине ийе емес. Ол териден исленген хәм илажы болғанша нағысланған.

Тилләдан нокта салады...
(«Алпамыс», 38-бет).

Басына қайыс батар деп,
Гұдары ноқта таққан жер («Қоблан», 192-бет).
деген қатарлар ноқтаның тутас тилләдан (алтыннан) исленгенлігіне емес, ал оған тилләдан безеу берілгенлігі хаққында мағлыұматтың бір көриниси балып табылады. Гұдары ноқта түсинигінде атқа хүрмет максетиндегі халықлық көзқарастардың мазмунын ашып бере алады.

Жоқарыда атап өткен жип, шылбыр, арқанлар да ерте дәуірлерден бери ат ушын керекли бұйымлардың бири болып, олардың ислениу басқышлары хәр қыйлы жоллар менен иске асқан. Тийкарынан оларды есип ислеу ушы кең тарқалған. Жип, арқан, шылбырларды ислеу ушын көбинесе жүн пайдаланылған. Ал дәстанларда болса буларға да айрықша дыққат аударылып ауызеки халықлық түсиниклер тийкарында сөз етиледі:

Гұдарының ушына,
Жипектен шылбыр такқан жер («Қоблан», 192-бет).

Хақыйқатында да бизин ата-бабаларымыздың турмысында жипектен исленген бұйымлар (соның ишинде арқан да) кең орын алған. Себеби жипекшилик өндириси шығыс халықларында әйем заманлардан берли белгилі. Оның дәстанлардағы сәулелениулериндегі усындай турмыс хақыйқатлығының излерин көрсетиу мүмкиншилигіне ийе хәм басқа тәрәпи менен тарийхый әхмийеттегі миллий түсиниклер менен ушласа алады.

Атты басқаратуғын бұйымлар дәстанларда жийи аталыуы менен бир қатарда, ерте дәуірлерден атадан балаға, әуладтан әуладқа қиятырған миллий қол өнеримиздин тарийхыйлығын белгилеп бере алыу мүмкиншиликлерине ийе.

Ата-бабаларымыз атларды кәстерлеп, олардың қадир – қымбатын тереннен түсинип күнделикли турмысында нәтийжели пайдаланыу ушын олардың хәрқыйлы сырттан болатуғын тәсирлерден қорғайтуғын бұйымларды да ойлап тапқан. Әлбетте, булар бирден болмай, кем-кемнен турмыс тәжирийбелериниң тийкарында иске асқанлығы белгилі. Мәселен атлар бийдәрек алысқа қашып кетпеу ушын буғау, кисен салынған. Олардың тыныш аұқатланыуы ушын ақыр салынып, қазық қағылған хәм т.б. Дәстанларда атты қорғаушы бұйымның халықлық түсиниги ретинде көбирек тумар тилге алынады. Былайынша айтқанда қарақалпақ қахарманлық дәстанларында тумарсыз ат жоқ дерлик. Олар атқаратуғын хызметлери бойынша хәр қыйлы баянланады.

«Жарасықлы болсын деп, мойнына тумар тақтырған» («Бозуғлан», 46-бет), делинсе басқа бир дәстанда «жылтырап көринди тиллә тумары» («Алпамыс», 105-бет), деп аттың белгиси сыпатында пайдаланылған. Бирақ, ол өзиниң шығысы бойынша диний мазмунға ийе болып атты сыртқы тәсирлерден қорғайтуғын хызмет атқарылғанлығы мәлим⁷⁵. Гейпара жағдайларда «тумар» сәдеп деген сөз бенен де аралас айтылады: «Мойнына таққанман тиллә сәдепти...» («Алпамыс», 88-бет) деген қатардағы сәдеп сөзи тумар сөзине синоним ретинде пайдаланылған. Бундай жағдайлар дәстанларда көптеп ушырасады хәм миллий қол өнериниң үлгилери тийкарында миллий халықлық түсиниклер бойынша қорғаныу бұйымы сыпатында дәстанлардан орын алып қиятырған ески турмыслық дәстүрлердин айырым белгилеринен дәреклер беріу менен бирге, халқымыздың қол өнерине болған талғамларын хәр тәрәплеме бахалауға жарамлы, бахалы мағлыұматларға ийе.

Атлар алыс жайлауларда жайылып жүретуғын болғанлықтан, олардың адасып кетпеуи ушын яки басқа биреулер ийелик етпеуи ушын тамға басылған хәм буғауланып, кисенленип қойылатуғын болған. Кисенленген ат өз байдалына қалеген жағына кете алмайды. Тек белгилі жерлерде жайылып отлау мүмкиншилигіне ийе болған. Сонлықтан кисен, тамға сыяқлы темирден исленген бұйымлар да әпиұайы түрден қоспалы түрлерге айланып, миллий қол өнеримиздин кең өрис алыуына себепши болған. Дәстанларда буғауланған ямаса кисенленген атлар хаққында оғада аз сөз етиледі. Деген менен олардағы бар материаллардың өзи де олардың тарийхый турмыслық әхмийетин белгилеп бере алады. Әсиресе, кисен менен буғау хаққында айтылғанда атлардың кисенди үзген күши, буғауды ямаса қурықты үзген күши атқарыушылар тәрәпинен айрықша зауық пенен жырланады.

Атлардың тағы бир әнжамы таға. Таға аттың туяқларына қағылыу ушын сәйкеслендирип беккем темирден исленеди. Ол аттың жазатайымда тайып кетпеслиги ушын керекли. Сонлықтан да дәстанларда:

Полаттан таға қақтырдым,

Етер деп жазым тайғақ жер («Қырық қыз», 156-бет).

Бул жерде «полаттан таға қақтырдым» дегенде жырау

⁷⁵ Бекбаулов О. Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы... 98-бет.

оның хасыл зат екенлигин билдириу үшін, кәдір - қымбатын түсіндириу үшін фольклорлық ұсыллардан шебер пайдаланған хәм бир пайытта оған эстетикалық рең берген. Қала берсе, бул қатарларда тағаның ат ушын зәрурлиги де, оның өнерментшилик саласында исленетуғын буйым екенлиги де айрықша дыққат-итибарға алынған. Таға бахыт келтириуши «буйым» сыпатында славянлардың өткендеги турмысында хәм фольклорында кеннен белгили. Биз «темирши тағаға жарымайды» деген нақылды усы күнлерге шекем жийи есitemиз. Ал бул гәп белгили бир ұақытлардағы халық турмысы менен байланысly жүзеге келген, туұры мәнисинде темирши устаның қай-қайсысында да таға өтимли зат болғанлығы, оның қанша ислесе де ауысып қалмауығын аңлатады.

Дәстандағы шаршап келген атлар дем алатуғын орынларда, арнаулы түрде атқарушылар тәрәпинен айрықша дыққат аударылды. Соларды ишинде тебил («табле» «дәбле» депте айтылады) көбирек тилге алынады. Мәселен:

Тебилде турған секирип,
Тулпарына жетеди... («Ер Зийұар», 40-бет).
Көк тулпар тебилге... («Ер Зийұар», 151-бет).

«Тебил» сөзи хәзир архайикалық мазмунға ийе болып, күнделикли сөз айланысларында қолланылмайды. Себеби, ол пайдаланыудан шығып қалған, тек тарийхый турмыслық әхмийети бар, халқымыздың миллий өнеринин үлгиси сыпатында ауызеки әдебиятымызда белгили. «Тебил» сөзликлерде ат байланатуғын орын деп түсіндириледі. Оның атқаратуғын хызмети қазыққа жақын келеди, бирақ қазықтың айрықшалығы ол жерге қағылмай кесесине беки-тилген, әшекейленген ағаш болған. Әлбетте, бул түсиник еле толықтырыуды хәм анықланыуды талап етеди. Ол ата-бабаларымыздың атқа болған ықласының бир гүұасы сыпатында көриниуи менен бахалы.

Дәстанларда ат байланатуғын қазық хаққында да қызығарлы мағлұматлар бар. Олар атқа дәреклес болған көпшилик буйымлар қатарында алтынға, гүмиске теңелип сөз етиледі:

Алтыннан қазық қақтырды...
Гүмистин қазық қақтырдың... («Бозуғлар», 31-бет).

Көкирегі өсик болсын деп,
Алтын қазық қаққан жер... («Ер Зийұар», 40-бет).
 («Қоблан», 192-бет).

хәм т.б. сыяқлы сөз кестелери арқалы қазыққа берилген халықлық түсиник терең эстетикалық мәнилерге ийе. Усын-дай жоқарғы талғам менен тәриплеуди узак ұақытлар дауамында өз бойларына сиңирип киятырған қарақалпақ дәстанларының кәдір - қымбатын, тартымлылықтарын, әпиұайылығын бахалауда хәм миллий өзгешеликлерине әхмийет бериуде атқарушы жыраулардың гөзаллыққа хәуесликтери үлкен итибарға алынады. Жыраулар ямаса атқарушылар улыұма халықтың бир ўекили сыпатында көпшиликтиң дийдисиндеги ойларды, ортаға таслайды. Олардың не нәрсеге қызығатуғынлығын, нелерди жақсы көрип тыңлайтуғынлығын, қандай нәрселер менен мақтана көтеретуғынлығын, кимлер менен алатуғынлықтарын бәрин-бәрин есапка алады. Булардың жәми жыйналып миллий тарийхый сыпатлаулардың турмыс пенен тығыз байланыста пайда болып, қәлиплесип, рауажланып киятырғанлығын көрсетеди.

Ел арасында «Ат айланып қазығын табар» деген даналық түсиниклер бар. Бул ауыспалы мәниде айтылғаны менен тиккелей туұры мағаналы гәп ретинде бизин ата-бабаларымыздың турмысында терең из қалдырылғанлығын дәлилейди. Қазық - миллий ой-өрисимизде Уатан, Атамәкан деген ұтымлар ушласады хәм соның тийкарында олардың ең қымбат хасыл затларға теңелип айтылуы оғада орынлы.

Қарақалпақ дәстанларында атларды жасандыруы, күш-көлик ретинде пайдаланыудан тыскары, оларды бағып-қағыу, азықландыруы үшін да арнаулы қол өнерментшилигине тийисли затлар ислеген. Солардан бири ақыр. Ақыр елеге шекем турмыста пайдаланып киятырған курылмалардың бири. Бирақ бизге шекем оның атқаратуғын хызметинен бөлек, қандай жағдайда, қалай, неден исленгенлиги туұралы жетерли мағлұматлар жетип келмеген. Тек биз бурынғы көринислерин дәстанлардағы материаллар арқалы ғана көз алдымызға елеслете аламыз. Гейпара дәстанларда ақыр тастан ойылып салынған, ал басқа биреулеринде қоладан исленген хәм т.б. дегенге сыяқлы хәрқыйлы баянлаулардан ибарат. Мысалы:

Ала тайға нийетлеп,
Қоладан ақыр салдырды... («Бозуғлар», 31-бет).

Орданың сол жағында адам бойы,
Қола ақырды көрди... («Бозуғлар», 46-бет).
Алтыннан ақыр салдырып... («Ер Зийұар», 40-бет).

Қара атыма тастан ақыр ойғанман...
(«Мәспатша», 58-бет).

Булар атқарыушылардың турмыстаныу талғамларының нәтижелери.

Аттын дорбасы туұралы да усындай пикирлер айтыуға толық мүмкіншіліктер бар. Дорба жумсақ материаллардан тигилип яки тоқылып исленген, атқа жем беретугың қалташа-ыдыс. Дәстанларда булар туұралы мынадай мағлұматлар бар:

Ушыға дорба салышты... («Бозуғлан», 31-бет).

Мақпал дорбадан жем берген... («Бозуғлан», 46-бет). Буннан тысқары дорбаны аттың басына илдирип қоятуғын бауы да. «Гүдарыдан бау тағып...» дегендей көтерінки мақтанш пенен сөз егиледи. Бул келтирилген мысаллардағы ушыға, мақпал ата-бабаларымыздың турмысындағы ең хасыл тауарлар есапланған болса, гүдары хасыл тери—телетин болып табылады. Булар да қол өнерментшілигиниң миллий басқыштан жетилискенлигин хәм турмыста кең пайдаланылғанлығын көрсетеди.

Дәстанларда атлардың түр-түслерине де жоқары итибар бериледи. Қандай ат болсада дәслеп оның ирендері тилге алынады. Мысалы: ак ат, қара ат, қоңыр ат, торы та, боз ат, байшубар хәм т.б. Соң көпшілиги сол атама менен аталып кетеди. Бир итибарға аларлық жери, дәстанлардағы атлардың атамалары бирин-бири қайталамайды. Олардың гөзаллығын, ағла қасиетлерин сүүретлеу мақсетинде «бедеу», «наз бедеу», «дал бедеу», «эреби ат» деген метафоралар менен эпитеттер жийи қолланылады. Атлардың жасларына байланысты өзгешеликлеринде де халықлық түсиниклердің орын алғанлығы бизиң тарийхый орталығымызда шаруашылық кәсибиниң кең рауажланғанлығын билдиретугың дәреклик әхмийетке ийе. Бұған «бийе», «айғыр», «кулын», «тай», «ғунан», «дөнен» хәм т.б. сыяқлы түсиниклерди атап өтиүимиз мүмкин. Булардың барлығы ата-бабаларымыздың өз дөгеретиндеги дуньяға, кубылысларға, затларға болған талғамларының күшлі болғанлығын көрсетеди.

Ири эпикалық дәретпелерде ат туұралы сөз етилгенде, олар қолға үйретилген дәуірлерден баслап-ақ қол өнериниң пайда болуына хәм рауажлануына елеули тәсир жасаған, шаруашылық кәсибиниң мәдений жақтан жетилисиүине себепши болған үй хайуанларының бири сыпатында халқымыздың руухый келбетин беккемлеудеги орны айрықша деп бақалай аламыз.

Курал-жарақлар хакқында халықлық түсиниклер

Ата-бабаларымыз әйемги дәуірлерден баслап көп санлы Орта Азия кәуимлериниң бири сыпатында ямаса аралас халында курал-жарақларға арқа сүйеген, оларды қәстерлеп қәдирне жететугың адамлар болған. Өйткени олар мәкан тутқан географиялық орынларда шығыстан батысқа, батыстан шығысқа, түсликтен арқаға, арқадан түсликке хәр қыйлы дәуірлерде хәр түрли мақсеттеги әскерий жүрислер болып турғанлығы тарийхтан мәлим. Усындай қыян-кесті жағдайларда олардың курал-жарақсыз куры қол қаусырып отыруы мүмкин емес еди. Душпанлардан қорғаныу сиясаты, өз елин, ата мәканын сыртқы душпанлардың аяқларына ты, өз елин, ата мәканын сыртқы душпанларынан кегин алыу таплаттырмау нийетлери, душпанларынан кегин алыу ықласлары жергиликли кәуимлер ушын, хәтте ири баслы урыулар ушын бас машқала болып турған бул дәуірлерде әскер тутынып куралланыу баслы уазыйпалардан бири болды. Курал-жарақлар тек ғана душпанларынан кегин қайтарыу ямаса қорғаныу ушын ғана емес, ал ата-бабаларымыздың бурыннан киятырған дәстүрий турмыс мәдениатын беккемлеу қаны менен тәнине сиңип қалған турмыс тәризлерин нығайту хәм рауажландыру ушын да оғада исенимли, жәрдемшилик хызметлер атқарады. Ол күнделикли турмыста хожалық ислерин жүргизиу ушын да зәрүр болды. Өйткени, аңшылық, шаруашылық, дийқаншылық, балықшылық пенен шуғылланған ата-бабаларымыз өз талапларының жемислери курал-жарақларға болмауы ушын биринши гезекте курал-жарақларға сүйенеди. Қала берсе, курал-жарақлардың пайда болуы тиккелей турмыс пенен байланысты тәбийий зәрүрликлер сыпатында жүзеге асканлығы айрықша әхмийетке ийе.

Курал-жарақлардың дәслепки әпиуайы нускалары ата-бабаларымыз аңшылық пенен шуғылланған дәуірлерде-ақ пайда бола баслаған. Сол дәуірлердің өзінде-ақ оларға итибар беріу белгилери сезиледи. Себеби, хәрқандай ықшам хәм жеңил кураллар олардың талаптарын барынша қанаатландыру менен бирликте көриниси жағынан сүйкимлиги, тартымлылығы жумыстың өнимли хәм сапалы ислениүине руухый тәсир жасап отырған. Әлбетте, урыс курал-жарақларының дәреклериниң аңшылық кәсиби менен шуғылланыушы кәуимлерден шыққан деп тиккелей бир жақтама бақалауға болмайды. Бирақ белгили дәрежеде сол кәсип куралларының урыс ислери ушын арнаулы исленген жарақлар менен байланысты екенлигинде бийкарлау

қыйын. Себеби, тилимизде «қурал» хәм «жарак» деген сөз мағаналы жуп сөз есабында тендей пайдаланылады. Булар хәр қайсысы өз алдына мәнилері бар сөзлер болса да, узақ уақытлар дауамында қәлиплесип киятырған миллий түсинигимизде терең из қалдырып, бир-бири менен тығыз тутасып кеткенлиги бийкар нәрсе емес. Бул сөзлер арқалы әйемги ата-бабаларымыздың өндирилсик қурал-сайманлары соң өз орталықларындағы зәрүрликлерге байланыслы әскерий мүтәжликлерин толықтырыу ушын кайта исленген жараклар менен сыбайластырғанын түсиниү мүмкин. Сонлықтан бул жәмийетлик әхмийеттеги өзгерислер қатарында, белгили дәрежеде тарийхый көринислерге ийе болатуғынлығы мәлим. Усы көзқарастан фольклорлық мағлыұматлардағы қурал-жараклар ҳаққындағы түсиниклерди үйрениү ушын алды менен азлы-кем олардың пайда болыу себеplerин хәм пайда болған дәуирлерин белгилеу жақсы нәтийжелер бере алады.

Қурал-жараклар пайда болыуында аңшылық хәм шаруашылық кәсиплериниң белгили әхмийети болған. Соның менен бирге урыулық дүзимде жасап атырған дала кәуимлериниң жасау шараятлары қурал-жараклардың тез пәт пенен қәлиплесиүине күшли тәсир жасаған. Бунын тийкарғы себеби сыртқы жаўлап алыушыларға қарсы қорғаныу уқышылығын беккемлеу, оларға қарсы күш көрсетиү, гейпара жағдайларда байлық арттырыу хәм мал жайлауларын кеңейтиү мақсетинде қонсы кәуимлердин жерлерин жаўлап алыу ислери менен байланыслы хәр бир урыудың, кәуимниң ар-намысын қорғау хәм абырайын арттырыу талаплары болып табылады.

Урыс ислери менен шуғылланыушы кәуимлер Арал жағалауларында бизиң эрамыздың бурынғы дәуирлердин VI-V әсирлерде-ақ жасағанлығы тарийхтан мәлим. Олар әйемги тарийхшылардың шығармаларында массагет-сак ямаса апасиақ, скифлер аты менен көзге түседи.

Археологлар усы кәуимлер жасаған этираптарда қазылма жұмысларын алып барыуларының нәтийжесинде түрли узынлықтағы үш қырлы оқжай жебелерин, найза ушларын тауып алған. Бундай қурал-жаракларды әскерий өнерди жақсы ийелеген массагет әскерлери пайдаланған⁷⁶. Биз массагет кәуимлериниң турмыс мәдениатына байланыслы болған тарийхый турмыслық мағлыұматлардан да қурал-жараклар ҳаққында усындай түсиниклер ала аламыз⁷⁷.

⁷⁶ Жаббаров И. Кухна харобалар сири. Тошкент: «Ўзбекистон», 1968, 89-бет.
⁷⁷ Геродот. История. Л.: «Наука», 1972, с. 79.

Демек, сол дәуирлердин өзінде-ақ қурал-жараклар бизиң ата-бабаларымыздың турмысында шешиүши күшлердин бири болғанлығын аңлатады. Сондай-ақ буннан кейинги дәуирлерде қарақалпақ халқының келип шығыуында, улығма түркий халықларының этногенезде әхмийетли орны бар кәуимлердин бири хуннлар (гуннлар депте айтылады) ҳаққындағы дереклерде де қурал-жараклардың бурынғы дәуирлерге карағанда әдеуир жетилискен түрлериниң пайда болғанлығы ҳаққындағы мағлыұматлар көплеп ушырасады. Сол дәуирлерге (б.ә. I-IV әсирлери) тийисли болған әскерий қурал-жараклардың ески қала орынларынан, қойымшылықтардан, тасқа салынған сүүретлерден бизге шекем жетип келген қалдықлары сақланған. Әсиресе булар-да көбирек алыстан урысатуғын жараклардың оқжай қалдықлары хәм оқжай оқларының ушлары, қорғаныу қуралларынан қалқанлар айрықша көзге түседи. Мысалы ушын, төрт түрдеги курамалы оқжайлар, дәстанларда сөз етилетуғын оқжайлар ҳаққындағы халықлық түсиниклер менен дереклес екенлиги дыққатқа ылайык. «Алпамыс атқан сарыжай, шегими қатты полаттай», - деп сүүретленетуғын қатарлар сарыжайдың курамалы бөлшеклерден исленгенлигин билдиретуғын бахалы эпикалық мағлыұматлар болып табылады. Илимий әдебиятларда бундай сарыжайлар «Ши-цзи» хроникасының көрсетиүинше, хунн кәуимлерине байланыслы дереклерде сөз етилиди. Онда оқжайға ямаса сарыжайға ийелик ете билетуғын ямаса оны менгере алатуғын хуннлар атлы әскерлер қатарына қабыл етилген Яғный, сарыжай урыс қуралы болыуы менен бирликте сынақ қуралы сыпатында көриниү де қызыклы. Өйткени, қахарманлық дәстанлардың көпшилигинде дерлик сарыжай батырларды жас категориясын белгилейтуғын, яки болмаса, бәсекилеслери менен жарыс сынауларында колланылатуғын бирден-бир қурал ретинде көзге түседи. Шежирешилер өз дәуиринде хуннларды «сарыжайшылар» «сарыжай тартыушы атлылар» - деп атаған⁷⁸.

Қурал-жараклар түркий кәуимлердин турмысында да әхмийетли болған. Олар дәслеп өзлериниң үстинен бийлик жүргизип турған Жужанларға темир өндирип, оларға қурал-жараклар ислеп берип турған⁸⁰. V әсирдин орталарынан баслап түркийлер кәуим сыпатында тарийх бетлеринде

⁷⁸ Бичурин Н.Я. Көрсетилген китап, 40-бет.
⁷⁹ Таскин В.С. Материалы по истории Сюнну. М., 1973, с. 5.

⁸⁰ Бичурин Н.Я. Көрсетилген китап, 221-бет.

мәлім бола баслайды. Соң үлкен түрк қағанлығының пайда болыуында олардың курал-жарак іслеу уқыпшылары хәм пайдалана билиу шеберліктері менен тиккелей байланыс-лы екенлігін атап өтиүміз тийіс⁸¹. Түрк қағанлығы ыдырағаннан кейінгі (VIII-X ғасырлар) оғулар, қыпшақтар, қоңыраттар заманында да курал-жарактарды іслеу хәм оларды пайдалануы кен хәуиж алып отырған. Соның тийкарында үлкен кәуімлік бірлеспелер пайда болып, тарихта терең із қалдырған. Тарихый дәрежелерде түрк кәуімлерінің урыс іслерін меңгеріуіндегі шеберліктері жүдә айқын сөз етіледі. Солардың бири араб шежірешисі әл Джазих (IX ғасыр) былай дейді: «Егер сен түркілердің турмысын үйренгендемеңі хәм өткен күнлерін санағанындамеңі, онда олардың жер үстінде жаяу жүргенін көре атын үстінде өтетугын өмірі көбірек түркілердің мақсетке умтылуы талабы көбінесе урыс іс-лери менен шешілген деген сөз. Бул урысқа қумарлықтан емес, әлбетте, ал сол заманның, жасаған орталығының тәсірлерінің нәтижесі деп түсініу керек. Қарақалпақтардың ауызеки әдебиятында қахарманлық дәстанлардың айрықша орын ийелеуі де усындай турмыс жағдайларына байланыс-лы болған себептер менен ушласып отырады. Қарақалпақ халқында елеге шекем үлкен кәуімлік бірлеспе есапланатуын қыпшақтар халқындағы мағлыұматларда жоқарыдағы пикирлерді толықтыруы мүмкін: «Дәштилер (қыпшақтар Х.Ж.) – оғыры қәхәри, урыста ержүрек, олар бастан-аяқ териден ісленген кийім кийеді, мисли қасқырдай, бетлери қаппап қойғандай бүріскен қабат-қабат әжимлер⁸², ал көзлери қабақтарының жыйрықтарынан көрінбейді». Усындай сыпатлаулар қандай дәрежеде болса да дала халқы ушын характерли бо-лып, өзлери дәреткен шығармаларда да соған сәйкес халатларда сәулеленеді. Әсіресе бизди қызықтыратугын дәстанлардағы курал-жарактарға болған итибар, халықлық көзқараслар усындай тарихый турмыс шынлығының нәтижелери болып табылады. Айта кететугын, бир нәрсе, орта әсірлерге келе хәтте ерте орта әсірлердің өзінде-ак бурыннан киятырған ата-мийрас дәстүрий курал-оқжай кен

пайдаланған. Олардың сыпаты хәм сапасы жақсыланып, дәлиги хәм атыуға қолайлылығы арттырылып барылған. Мәселен, дәслепки дәуірлерде оқжайлар ағаштан ісленетугын болса, соң сүйектерден курастырылған курама оқжайлар пайда болған. Бул рауажлануы дәуірі б.э. шекем-ғи II ғасырлардан баслап б.э. X ғасырлеріне шекем дауам ет-кен. Нәтижеде олардың сериппелилік сыпаты артып отырған. Дәстанларда да оқ жайлардың усы қасиетлери көркем тил менен сөз етилип барылады.

Оқжайлар урыстан тысқары парахат турмыста да жийі пайдаланылғанлығы тарихый дәрежелерден мәлім. Егер оның дәслепки шығысы (жүдә эпийауы түрі) аңшылық дәуіріндегі хожалық іслери менен тутас екенлігін есапқа алсақ, оның күнделікли руузыгершилік ушын да бәрқулла пайдаланып келгенлігін түсініу қыйын емес. Халқымыз «Ер азығы жолда» деп бийкарга айтпаған. Мудамы дүзде, сапарға бейімлескен батырлар өз азықтарын жолдан табатуын болған. Бул туұралы қарақалпақтардың келип шығыуында (этногенезінде) белгили орны бар полонецлер халқында мынадай мағлыұматлар бар. Рабби Петаки 1170-жылларда «Олар (полонецлер – Х.Ж.) шатырларда жасайды, хәдден тысқары узақты көргіш, көзлери оғыры өткір, себе-би олар аўкатқа дүзды пайдаланбайды хәм белгили өсімликлер менен аўкатланады. Олар айрықша мергенлер, ушып баратырған қуларды атып түсіреді. Олар бир күнлик қашықтықтағы затларды сезеді хәм не екенін биле алады»⁸⁴ деп белгилеп өткен. Ал түрк кәуімлерінің бири Ғулар Ибн Фадлан (X ғасыр) бойынша былай тәриплениди: «Бир сапар ол бизлер менен бирге атлы киятырғанда аспаннан ғазлар ушып келди. Бир ғаз тас төбесине келген пайытта ол оқжайын атып жиберди, ғаз жерге сырғып қулап түшти»⁸⁵. Бул орта әсірлерге тийісли дәрежелер арқалы биз ата-бабаларымыздың әскерий іслердегі хәм парахат турмыстағы өнерге, шеберлікке, уқыпшылыққа болған қатнастарын аттан анық көре аламыз.

Тарихый изертлеулерде бир неше мәрте тастыйықланған печенеглердің қарақалпақ халқының пайда болыуына қатнасы мәселеси илимий бақлауларда қарсы пикир туұдырған жоқ. Олар Әмиүдәрьяның аяғында, Арал жағалауларында жасаушы кәуім сыпатында қарақалпақ халқының халық болып қәлиплесіуінде шешіуши

⁸¹ Гумилов Л.Н. Древние тюрки. М., 1967, 66 с.

⁸² Алланиязов Т.К. Очерки военного дела кочевников Казахстана. Алматы, «ХХI век», 1996, с. 12.

⁸³ Алланиязов Т.К. Көрсетілген кітап, 13-бет.

⁸⁴ Мағлыұмат Т.К. Алланиязовтың аталған кітабынан алынған, 9-бет.

⁸⁵ Ибн Фадлан. Путешествие на Волгу. М., 1939, с. 64.

эхмийетке ийе болған⁸⁶. Усы печенеглер тууралы мағлыұматлардың биринде Византия жазыұшысы Феофилакт Болгарский (XI әсир) былай дейди: «Тыныш өмир олар ушын бахытсызлык, оларға урыс ушын қолайлы жағдайлардың тууылығуы ямаса тыныш – татыу жасау ушын келисимлер үстинен ермек қылып күлиуи үлкен мәртебе есапланады»⁸⁷. Бундай жағдайлар бизиң хәзирги көзқарасымыз бойынша турпайы болса да, сол дәуирлер ушын заңлы кубылыс еди. Өйткени, дәуир талабы жаулап алыу сиясаты, душпанлардан қорғаныу сиясаты бас мәселе болып турған бир пайытта басқаша жол тутыу хасла мүмкин емес екенлигин түсиниуимиз шәрт. Бундағы ойымыз жоқарыдағыдай сыпатлама қахарманлық дәстанлардағы хәр бир батырлардың ис-хәрекетлеринде, минез-кулықларында ушырасады:

Астымдағы Шубардың,
Қарасым деп мингенен.
Үстимдеги ақ көйлек,
Кепиним деп кийгенмен.
Ақ гиреуке сауытым,
Ысқатым деп жүргенмен.
Қарағай саплы найзамды,
Сайғағым деп билгенмен.
Испахан семсер қылышым,
Ураным деп жүргенмен.
Бауыры тартық сары жайды,
Кураным деп жүргенмен
(«Алпамыс», Есемурат жырау варианты, 1984)

дегенге сыяқлы «антнамалар» қарақалпақ қахарманлық дәстанларындағы батырлар монологларында да кен таралған. Усыған қарағанда печенеглердің жоқарыдағыдай сыпатланыуы тийкарсыз гәп болмауы керек. Буны дәстанлардағы қахарманлардың ямаса Алпамыс, Қоблан, Гүлайым сыяқлы батырлардың эпикалық тәғдирлери толықтырады. Бизиң ата-бабаларымыздың «жау жарағы – бес курал» деген түсинигине ылайық келтирилген қатарларда жау куралларының атлары аталып өтиледі хәм оларға тийисли турмыслық түсиниклер бериледи, яғный кураллар адам тири уақытындағы хәм өлгеннен кейинги исленетуғын миллий дәстүрлер менен байланыстырылады.

Бул жерде гәп, алған бағдарынан қайтпайтуғын, басын олимге тиккен батыр ҳаққында болса да, оның тарийхый мазмуны анағурлым теренде. Бунда қылыштың уран орнында болыуы, сары жайдың куран орнында болыуы ямаса сауыттың ысқатлық белгиси, найзаның сайғақлық хызмети шынайы турмыслық мазмун беріу күшлерине ийе. Курал-шынайы турмыслық мазмун беріу күшлерине ийе. Курал-жарақлардың «Актиреуке сауыт», «Испаханы семсер, қылыш», «Қарағай саплы найза», «Бауыры тартық сарыжай» болып сүүретлениулери буннан мың жыллар бурын жасап өткен ата-бабаларымыздың сол куралларға болған ықласларына, оларды қадирлеп-қастерлеулерине, ықшам көринислерине хәтте турмыстағы атқаратуғын оғада әхмийетли хызметлерине берилген халықлық бақалары сыпатында танылады.

Дәстанлардағы курал-жарақлар ҳаққындағы халықлық түсиниклердің турақлылығы яғный олардың оғада кең көлемде сөз етилиуи ата-бабаларымыздың турмыс-тиришилигиндеги тутқан орнының әхмийетин, әскерий ислердеги ерликлерин, басып өткен узақ дәуирлик тарийхый уақыялардың белгили бир дәрежедеги көринислерин сәулелендиреди. Ал олардың сөз өнерине болған қатнаслары, гәптиң қыйсынын келтирип айтыу шеберликлери белгили бир затты жоқары көркемлик дәрежесинде сүүретлеу мүмкиншиликлеринен ибарат болса, бизге жетип келген руўхый мийрас есабында заманластарымызға өткен заманлар ҳаққында анық түсиниклер беріу менен бир қатарда, оларға миллий мақтанышымызды улығлайтуғын қуаныш бағышлап отырады.

Тарийхый турмысымыздың белгиси сыпатында курал-жарақлар ҳаққындағы эпикалық мағлыұматларды үйрениу оның тарийхый-мәдений әхмийетин де үйрениу деген сөз. Өйткени ол белгили бир дәуирлердеги жәмийетлик талап дәрежесинде материаллық мәдениятымыздың да болыуы менен бир қатарда, руўхый мәдениятымыздың да жетилисиуин, толысуын, гөзаллығын сәулелендиреди.

Дәстанларда сөз етилетуғын урыс кураллары тийкарынан сарыжай, найза, қылыш, сауыт, қалқан, дуўлыға, айбалта, шоқмар хәм т.б. болып табылады. Оларды өзлеринин атқаратуғын хызметлерине қарай үш түрге белиу мүмкин. Биринши: алыстан урысатуғын кураллар, оқжай хәм оқжай оқлары, қорамсақ. Екиншиси: жақыннан урысатуғын кураллар: найза, қылыш, балта, шоқмар хәм т.б. Үшиншиси: қорғаныу кураллары: сауыт, қалқан, дуўлыға хәм т.б. Усы курал-жарақлар ҳаққындағы мағлыұматларға

⁸⁶ Камалов С.К. К вопросу о формировании каракалпакского народа. //Вестник ККО АН РУз, 1997, №4, с. 115.
⁸⁷ Алланиязов Т.К. Көрсетилген китап, 11-бет.

сапалылығы хәм т.б. қасиетлери айрықша көзге тасланады. Жоқарыдағы «алты батпан сарыжай» - деген қатарлар оның оғыры салмақлылығын билдирсе «бауыры қатты полаттай» деген баянлау оның бекемliliгiнен дәрек береді. Бірақ, сарыжайлардың хәр қыйлы түрде, хәр қыйлы салмақта болғандығын, хәр қыйлы материаллардан, хәр қыйлы усылар менен исленгенлигiн бийкарлап болмайды. Атқарыушы жыраулардың гейпаралары усындай өзгешеликлерге терен итибар береді хәм оларды хақыйқый турмыслық мүмкиншиликлерге жақын сәулелендириуге хәрекет етеді.

Гейпара тарийхый дәреклердің көрсетиуінше, сарыжайлар скиф қәуимлери тәрeпинен қола дәуиринде-ақ пайда болған. Ол түслик Сибир далаларынан баслап Грецияға шекмги аралықларда белгилі болған. Бул сарыжайлар ағаш қыйындысы пайдаланылған. Соң усы усыл менен қоспалы сарыжайлар исленген. Оның айырмашылығы ағаштың сериппелик қасиетин күшейтиу үшін оған шақлар, сүйеклер, сиңирлер қосылған. Курамалы сарыжайда болса, ағаш бир неше бөлеклерден ибарат болып, олар бир бирине бекем бириктирилип исленген⁸⁸. Усындай сарыжайлар бизиң эрамызға шекем хәм бизиң эрамыздың дәслепки дәуирлерине шекем келип жеткен. Кейин жауынгерлердің қорғаныу уқыпшылығының күшейуіне байланысты бундай сарыжайлар өз әхмийетин жоғалта баслаған хәм оның басқа түриниң пайда болыуына алып келинген. Тарийхта бундай сарыжайларды хунн типлес сарыжайлар деп атайды. Яғный оларды хунн қәуимлери ислеген, оның оғада кең территорияға таралыуына себепши болған. Оның тийкары ағаш болып, хәр қыйлы түрдеги бир неше ағаш бөлеклеринен курылған. Ағаштың қатты бүгилиуі үшін шақ қабықларын, сиңирлерди, сүйеклерди пайдаланған. Олар ағаштың еки ушына хәм ортасына орналастырылған. Майда бөлекшелер қанша көп болса, сарыжайдың сапалылығы сонша нәтижелі болған. Айырым сарыжайларда сүйек бирикпелери жети бөлектен ибарат болады. Олардың төртеуі ағаштың еки ушына, ал үшеуі ағаштың ортасына қосылады. Усы тақылетте күш пенен тартылған сарыжайдың серпилиу қасиеті күшейип, оқлар тез хәм нышанға дәл тийиу мүмкиншилигiн арттыр-

⁸⁸ Хазанов А.М. Сложные луки евразийских степей и Ирана в скифосарматскую эпоху. // В сб.: Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана. Алма-Ата: «Наука», 1980, с. 29.

ды. Хунн сарыжайларының тағы бир өзгешелигi, оның көлеминиң үлкен болыуында: оның узынлығы орта есап пенен 120-160 см болған⁸⁹. Ал бизиң эрамыздан бурынғы III-II әсирлердеги үйсін қәуимлеринде болса усы тақылетте исленген ямаса усындай сарыжайлардың пайда болыуына тийкар салған кураллар салыстырмалы дәрежеде жүдә кишкене болған. Яғный олардың көлеми 70-80 см ден гириc аралығы 30-50 см ғана болған. Бундай сарыжайлар атлы әскерлердің шауып баратырып атыуы үшін наятый қолайлы болған. Сарыжайдың дәстанларда сөз етилиуі хәм олардың тарийхый турмысымыздан хақыйқый орын алыу жағдайлары дәуирлик көзқарастан үлкен қызығышылық туудырады.

Биз әйемги тарийхшылар қалдырған аңызлық дәреклерге сүйенсек те, сарыжай хаққындағы эпикалық мағлыұматлардың тарийхый әхмийетиниң бақалылығына көзимиз жетеді⁹⁰. Бунда, сарыжай менен қалай қатнас жасай билиу хәркимниң қолынан келе бермейтуғындығын, олда меңгерилиуі қыйын болған өнердің бир түри екенлигiн билдиретуғын тийкарғы түсиник бар. Усындай жағдай «Алпамыс» дәстанында да сәулеленеді. Мәселен, сарыжайды батырдың перзенти Жәдигерден басқа адам көтере алмайды. Оны Алпамыстан басқа хеш ким ата алмайды. Демек, эпикалық түсиниклер бойынша сарыжай тек ғана урыс куралы емес, жасларды сынау куралы түринде де белгилі. Хақыйқатында да дәстанларда сарыжай сийрек халында урыс куралы сыпатында пайдаланғаны атып жарысуы атыу үшін, ямаса белгилі бир нышананы атып сөз етилип ушын, яки аңшылық куралы түринде жийи-жийи сөз етилип отырады. Буның тийкарғы себеби оның урыс куралынан жарыс куралына ауысқанлығында емес, ал қатлам-қатлам тарийхый дәуирлердин талаптарына муўапық өз атқаратуғын хызметиниң айырым әхмийетли өзгешеликлерин сақлап киятырғанында болыуы мүмкин. Өйткени жырауларымыз тәрeпинен бизге шекем келип жеткен мағлыұматлар сарыжайдың ата-бабаларымыз турмысында оғада зәрурли орын тутқанлығын, оның урыс куралы болыуы менен бирге жасларды тәрбиялаушы, мәртлик, ерлик ислерге шақырыушы қасиетли курал болғандығын

⁸⁹ Алланиязов Т.К. Көрсетилген кітап, 18-бет.

⁹⁰ Геродот. История. Л.: «Наука», 1972, с. 189.

кайта-кайта тастыйықлайды.

Сарыжай сөз етилген жерде әлбетте оның компоненттері (бөлекшелері) хақында да айтылады. Олар да қуры аталып өтілмей айрықша эстетикалық зауық пенен тәрішлеу дәстүрлерінің үрдіске айланғандығы көзге тасланады. Мәселен, «талма гири», «гириси алтын», «шегими қатты полаттай», «орап гезге шалады» дегенге сыяқлы сөздерде атқарыушының сол қуралға болған қатнастары, көзқарастары сәулеленген. Гирис – сарыжайдың серишпелі бауы, яғни оның тийкаргы бір бөлегі, оқтың нышанаға ушырыушы баслы хызметлерінің бирін атқарады. Сондықтан да дәстандарда «Такты жайға гиристи» («Қоблан», 128-бет), «Жайларға тағылған қасылдан гири» («Алпамыс», Есемурат жырау, 341-бет) сыяқлы түсиниклердің эстетикалық басқыштан бақаланыуы тәбиий. Соның менен бір қатарда, бул мысалдарда сарыжайдың қолдан ислениу басқышларының айырымдарының дыққатқа алынғандығын атап өтиуиміз тийис.

Сарыжайдың тағы бір айырымас бір бөлегі оның атылатуғын оғы болып табылады. Оқ хақында дәстандардағы мағлыұматлар бизге тарихый турмыс хақықатлығын, өткендегі ата-бабаларымыздың өнер тарауындағы ықласларын, шеберліктерін таныуға жәрдем беретугын бақалылыққа ийе зарүрлі материалдардың бири болып есапланады. Дәстандарда бундай дереклердин келтирилиуін тосаттан қосылған кубылыс деп қарауға болмайды. Эрамыздың алдыңғы VII-VI әсирлерде-ақ Сырдарья әтирапларында жасаған скифлердин үш қырлы сарыжай бабаларымыздың мекан тутқан орынларында, яғни б.з.ш. XIV-XI әсирлерде-ақ қоладан исленген оқ ушлары табылған⁹¹. Хәтте буннан да бурын ата-табылғандығы тарихый изертлеулерден белгилі⁹². Мағлыұматларға караганда көшпелі қәуимлер сол дәуірлерден баслап-ақ сарыжай оқларына айрықша итибар берилгенлиги сезилип турады. Дәслепп олардың көринислери жалпак ушлы болса, соң еки қырлы үш қырлы хәтте төрт қырлы болып қолайластырылып, жеңиллестирилип кем-кемнен сапалылық дәрежеси арттырылып отырылған⁹³.

Ал оқлардың сапалары болатуғын болса, Тяньшань қайыңларынан исленген хәм узынлығы оқ ушлары менен қосып есаплағанда 81 см ге жеткен. Оқ ушлары мүмкиншиликлерге қарай хәр қыйлы материалдардан: қоладан, ағаштан, сүйеклерден исленген, ал VII-VIII әсирлерге келе темирден исленген оқ ушлары пайда бола баслайды⁹⁴. Булардағы өзгешеликлер тийкарынан оқтан қорғаныу қуралларының күшейиуи себепли жүзеге келген. Өйткени қорғаныу уқыплығы нығайған сайын, бурынғы пайдаланып жүрген оқлар өз нәтижелилигин жоғалтады хәм жаңадан пайда болған беккем сауыт қалқанларды тесип өтетуғын оқлар ислеу баслы ұазыйпа болып, бәрқулла дыққат итибарда турады. Сондықтан оқлардың қалиплесиу, жетилисиу, ықшамласиу басқышлары қандай дәрежеде болса да уқыпты, шеберликти талап етеди хәм миллий кол өнеримиздин кеңейиуине, беккемлениуине тәсир ететуғын тийкарлардың бири есабында белгиленеди.

Қарақалпак қахарманлық дәстанларында да сарыжай оқлары хақында бир қатар мағлыұматлардың ушырасып отырыуы, халқымыздың пайда еткен қәуимлеринин дерек етмиштеги тарихый турмыслардың елеслеринен алыу беретугын белгилерин өз бойында саклай алыу мүмкиншиликлери менен өлшенеди. Тарихый дереклерде ыскырып ушатуғын оқлар хақында көплеген мағлыұматлар бар. Ал олардан эпикалық дәретпелериндеги сәулелениулері айрықша қызығушылықтар туұдырады. Алдын бурын ыскырыушы оқлардың хунлар дәуиринен баслап белгилі екенлигин түрк қағанлығы дәуиринде жүд⁹⁵ кең пайдаланғандығын белгилейтуғын мағлыұматлар бойынша тоқтап өткенимиз макул. Бундай пикирлер Орта әсирлердеги Түслик хәм Орайлық Азиядағы көшпелилердин турмысын үйрениуге байланысly жүргизилген жәрдемінде изертлеулерде, археологиялық табылмалардың ылайық. Буларда сөз етилгенлиги айрықша итибарға ылайық. Буларда қазылмалардан табылған ыскырып ушыушы сарыжай оқларын типологиялық жақтан системаластыруу арқалы бирқатар өзгешеликлерге ийе болғандығы аталып өтилиди⁹⁶. Хақықатында да ыскырып ушыушы оқлар душпаннның психологиялық халатына кері тәсир етиу ушын ойлап

⁹¹ Толстов С.П. Древний Хорезм. М., 1948, с. 77.

⁹² Акишев К.А. Саки азиатские и скифы европейские. //В сб.: Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1980, с. 48.

⁹³ Алланиязов Т.К. Көрсетилген кітап, 23-бет.

⁹⁴ Алланиязов Т.К. Көрсетилген кітап, 24-бет.

⁹⁵ Липец Р.С. Образ батыра и его коня в тюрко-монгольском героическом эпосе. М.: «Наука», 1984, с. 72.

⁹⁶ Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск: «Наука», 1986, с. 150.

табылған куралдың жетиліскен түрі. Бұл пикирді алтай эпосларын ізерттейтін С.С.Суразаков былай тәріптейді. «Ысқырып ұшыушы оқтардың әхмийеті душпанды ямаса аңды албыратуға қалатына түсіріу, яғни бір орында табылмай қалыуын тәміінлеп, оқтың нышанаға дәл тийіуіне тийкар салған болыуы мүмкін»⁹⁷. Изерттеушілердің дерлік барлығы да «ысқырыушы оқтар» хақында ұсындай ұлыұмаласқан пикирлерге ийе. Буларды қахарманлық дәстанлардағы мысаллар арқалы дәлиллеу мүмкін. Мәселен:

Пәрли оқтан оқ алды,
Кириске оқты қыстырды.
Гүшшекке тиреп өкшесин.
Бир оқты тартып жиберди.
Атқан оғы батырдың,
Ийттей үрип барады...

делинген «Алпамыс» дәстанында. бұл теңеулік мақсетте келтирилген мысалдай көрингени менен де, оның дәрегінде хақықат оқтың өзіне берілген жоқары баға бар екенлиги сезиледи. Оқ тек ғана нышанаға шаншылатуғын оқ емес, ал оның ұшып баратырғандағы өзгешеликтери жоқарыдағы ысқырыушы оқ хақында түсиниклерге жүдә хәм жақын келетуғынлығы менен ажыралып турады. Сондай-ақ дәстанларда буннан да басқа оқ хақында эпикалық түсиниклер бар. Солардың биринде «Суржайыл деген оқ алды» деген қатарларды ұшыратамыз («Ер Зийұар», 232-бет). Әлбетте, «суржайыл» деген сөздің лексикалық мәнісиз. Деген менен, бұл атама түскен жерин (тийген жерин) нышқұрт қылатуғын оқтың кәсийеттерин сәулендиретуғын мазмұнға ийе екенлигине нәзер аударыуымыз тийис. Сондай-ақ гейпара қатарларда «Дәуір оғын алады» деген сыяқлы ұшырасады. Буларды өз гезегинде сарыжай оқтарының қәдир-қымбатына байланыслы, оның зәрүрлигине хәм атқаратуғын хызметтерине байланыслы оны пайдаланған адамлар тәрәпинен берілген баға екенлигин бәрқұлла ескерип отырыуымыз тийис.

Сарыжайдың тағы бир керекли бөлегі оның оқтарды сақлауғын қутышасы болып табылады. Ол дәстанларда қоламса, қурымсақ, туктый деген синоним сөзлер арқалы жийи пайдаланылады. Алымлардың айтыуларына қарағанда әйемги түркер туктыйды қарағайдың сыртқы

қабықтарынан ислеген⁹⁸. Олар териден де исленетуғын болған. Археологиялық қазымалардан табылған ең үлкен туктыйлардың бири XIV әсирге тийисли болып, ұзынлығы 60 см, астыңғы кеңлиги (ени) 15 см, үстинги кеңлиги (ени) 12 см болған⁹⁹. Бұндай туктыйларға 16-оқтан 30 оққа шекем жайластырылған¹⁰⁰. Әдетте дәстанларда батырдың сары жайын қолға алыуына байланыслы оқ қалтадан оқ алып (туктыйдан) салыуын сүүретлеу дәстүри бәрқұлла бирге сөз етиледі. Сонлықтан олар ажыралмас, бирин-бири дауамлауғын хәрәкеттер тийкарында бизге кең мағанадағы түсиниклер сыпатында келип жеткен.

Жақыннан урысатуғын урыс кураллары

Көшпелилердің жақыннан урысатуғын урыс кураллары хақындағы тарийхый мағлұматлар бизиң эрамыздан бурынғы III-II әсирлерди өз ишине қамтыйды. Солардың бири ұзын хәм келте қылышлар болған. Олар темирден еритилип исленген хәм тауар менен қапаланған ағаш қынаптарда сақланған¹⁰¹. Қарақалпақ халқының этникалық курамында елге шекем ири урыулардың бири болып киятырған қанлылар (Кангой) бизиң эрамыздан бурынғы II әсирден бизиң эрамыздың II әсирине шекемги аралықта күшли қәуимлердің бири қатарында хәзирги түслик Қазақстан жерлеринде турмыс кеширген хәм олар еки жүзли дүзиу қылышлардан пайдаланған. Олардың ұзынлығы 81 см жеткен. Ал ұслағышы ағаштан исленип, 13 см болған¹⁰². Буннан кейинги дәуірлерде қылыш ислеу ұсыллары әдеуір жетилисип бизиң эрамыздың II-IV әсиринде-ақ олардың ықшамлығы хәм сапалылығы арта баслаған. Яғный, салмағы бираз жеңиллестирилип, ұзынлығы 95 см ге жеткен, ал ени 4,2 см болған¹⁰³. Қылышлардың орта әсирлердің дәслепки дәуірлериндеги жетилискен түрлери түрк қағанлығының дүзилиуі хәм мәмлөкеттин кеңейуі менен терен байланыслы. Сол дәуірлерде қылышларды безей, ұслағыш сапларына нағыс ойыу үрдиске айланған

⁹⁸ Худяков Ю.С. Көрсетилген кітап, 151-бет.

⁹⁹ Алланиязов Т.К. Көрсетилген кітап, 27-бет.

¹⁰⁰ Алланиязов Т.К. Көрсетилген кітап, 27-бет.

¹⁰¹ Алланиязов Т.К. Көрсетилген кітап, 28-бет.

¹⁰² Байпаков К.М. По следам древних городов Казахстана. Алма-Ата: «Наука», 1990, с. 13.

¹⁰³ Зданович Г.Б. Покровский могильник на реке Ишим. В.сб., Культура древних скотоводов и земледельцев Казахстана. Алма-Ата: «Наука», 1968, с. 75.

⁹⁷ Суразаков С.С. Алтайский героический эпос. М.: «Наука», 1985, с. 28.

Хәм оларды алып жүриў, асыныў усыллары айрықша болған.

Қарақалпақ фольклорында, әсіресе, қахарманлы дэстанларда қылыш туўралы оғада кең халықлы түсиниклер орын алған. Олар өз гезегинде қылыш хаккындағы мағлыўматларды байытыў мүмкиншиликлерине ийе. Мәселен, бирқатар дэстанларда мынандай қатарларды жийи ушыратамыз:

Қынапқа салса қылт еткен,
Суұырып алса, жылт еткен,
Балдағынан бал тамған,
Жүзлерінен қан тамған,
Қахаларынан 5

сүүрэтлениү кылыштын хәрәкетли көринислерин берүү менен бирге, оның атқаратуғын хызметлерин, сапалылығын тәриплейди. Бул мысаллардың тағы бир әхмийетли тәрепи. кылыштың қынап пенен бирге тәриплениүиде, қынап кылыштың ажыралмас бир бөлеги сыпатында көриниүинде. Өйткени, кылышты қынапсыз алып жүриү ямаса пайдалануү мүмкин емес, себеби жалаңаш кылыш қандай жағдайда да өзине жақын турған жанлы денелерди жарақатлауы сөзсиз. Сонлықтан ата-бабаларымыз тәрепинен олардың қынабына айрықша итибар берилгенди ги сезиледи. Дәстанларда сөз етилген қынапқа ойма нағыслар ислеу дәстүри ҳақыйқый турмыслық талаплардың, қала берсе миллий мәдений уқышлылықтың нәтижелери екенлиги анық.

Дәстанларымызда сөз етилетуғын қылыштың тағы бір түрі – иймек қылыш (игри алмас) ямаса семсер деп берілген. Семсерлер тарихый мағлыұматларға қарағанда VII-VIII әсирлерде пайда болған хәм қылыштың толық болмаса да белгили дәрежеде орнын аұмастырған. Айырмашылығы—қылыш аұыр қуралланған атлы әскерлер ушын пайдаланылса, семсер жеңил қуралланған атлы әскерлер ушын қолайлы болған¹⁰⁴. Бизин қахарманлық дәстанларымызда да семсер хаққындағы қатарлар жийи ушырасады. Солардың биринде:

Дәстеси дәстеси

Дәстеси дәндан игри алмас,
Силтегенде жан кәд...

— деп тәриппенеди. Бунда, дәсте — семсердин
улағышының орнында қолланылып оның сүйектен ислен-
генлиги айрықша атап өтилген хәм игрилиги (иймеклиги)
дыққатқа алынған. Демек белгилі дәрежеде халықлық

¹⁰⁴ Алланиязов Т.К. Көрсетілген китап. 23-бет

түсиніклер бойынша иймек қылыштың бұрынғы өзі теклес куралларға қарағанда жетіліскенлігін көрсететұғын тұрмыстық мазмұн бірлігінің белгілерін көріу мүмкін.

Дәстандардағы кылышлар, семсерлер ҳаққындағы түсиниклер тутас алғанда миллий өнеримиздин жетискенлирин көрсететуғын, оның кәлиплесу, раўажланыу баскышларын белгилейтуғын мағлыұматлар сыпатында тарийхый турмыс шынлықлары менен сыбайлас дәрежеде көринип отырады. Солардың бири кылыштын бир-бирине қас еки батырды бир-бирине садық досларға айландыру қасийети болып табылады. «Алпамыс» дәстанының Курбанбай жырау вариантында мынандай қатарлар бар:

Ортага койганамаң енди кылышты,
Сениң менен тақ өлгенше дос болдым - дейди,
... демократиялық дәуірдин

Қаражан Алпамысқа. Бұл әскерий демократиялық дүниетанымның хақықатлығы. Бұндай мысаллар басқа да түркітіллес халықтардың миллий дәретпелерінде жиі-жиі ушыра-халықтардың миллий дәретпелерінде жиі-жиі ушыра-халықтардың миллий дәретпелерінде жиі-жиі ушыра-халықтардың миллий дәретпелерінде жиі-жиі ушыра-халықтардың миллий дәретпелерінде жиі-жиі ушыра-

Жақыннан урысатуғын урыс куралларына кураллардың жекке-сийрек болса да көзге тасланатуғын кураллардың бири қанжар киреди. Ол қылыш сыяқлы пайдаланыу хэм сүүретлениу мүмкиншиликлери көп болмағаны менен де өз алдына атқаратуғын хызмети бар курал сыпатында дараланып турғанлығын анық сезиу мүмкин. Мәселен қанжар көпшилик дәстанларда жекпе-жектең кейин жеңилген патұанды ямаса батырды шалыу максетинде қолланылады. Мәселен, «Қанжарын тасқа қайрады» деген сөз Алпамыстың Қаражанды гүресте жеңип оны шалайын деп атырған Ұақытта тилге алынады. Усындай пайытлары, батырлардың жекпе-жегинен кейинги хәрекетлердин қанжар менен байланысы болатуғынын көрсететуғын басқа бир қатар эпизодлар, дәстанлық сүүретлемелер, эпикалық баянамалар ушырасатуғынлығын атап өтиуйимиз тийис. Булардың барлығы да белгили бир заңдылық тийкарында миллий турмыслык дәстүрлердин хәр қыйлы тарийхый басқышларындағы талаплардың сақланғанлығын яки бийкарланғанлығын аңлатады.

Қахарманлық дөстанларда найза хаккында тарихый итибарлы материаллар орын алган. Найза тарихый

дәреклерге қарағанда бизге б.з.ш. X-VIII ғасырлардан белгилі. Ол көп ғана тарихый дәуірлерде өз басынан кешірген қурал болғанлықтан ол халқындағы мағлұматтар яки сұреттемелер халық ауызеки дәретпелерінің көплеген үлгілерінде терең из қалдырған. Мәселен, оның аты ертектерде, нақыл-мақалларда, терме-толғауларда, хәйиулерде, хәм халық поэзиясы үлгілерінде ушырасады. Деген менен бәрибир биз оның сыпатланыуларын қахарманлық дастанларда көбірек көреміз. Ол ғалаба урыс куралы хәм жекпе-жек батырлар урысының куралы ретінде тендей белгилі. Гейде урысты баслаушы, ямаса урысқа таярлануы сыпатларын белгілейтуғын символлық қәсіятлерге де ийе болып келеді. Мәселен, алып қарайық:

Найзасы болса сапласын

— деген қатар «урысқа таярлансын» деген жуымақты береді хәм соның менен бир қатарда сол дәуірлердегі қурал-жарак іслеу өнерментшілігінің рауж тапқанлығын да аңлатады. Ямаса урысқа атланыс уақыты:

Қарағай найза оңғарып...

Қарағай найза қалтырап...

Ақ найзаны қолға алады

— деген қатарларда қарағай ағаш аркалы найзаның бекемділігі сыпатланса, басқа тәрәпинен ата-бабаларымыздың көшіп — қоныуларының мәдени экономикалық қарым-қатнастарының нәтижелерін дәлиллейтуғын қарағай жергиіліктің дарак сыбатында Орта Азияның арқа зоналарында көбірек өсетуғынлығын атап өтиуіміз тийіс. Бундай материаллар хәрқыйлы жоллар менен де келтирилген болыуы мүмкін. Бірақ қандай дәрежеде болса да, дәстандағы найзаның сабы халқында түсиниклер оның жергиілікті ағашлардан ісленгенлігін тастыйықлайды.

Найза халқында булардан басқа да баянлаулар дәстанларымыздан өз орынларын тапқан. Олар көбінесе атадан-балаға өтетуғын мийрас мүлік ретінде, ямаса, белгилі батыр адамлардың бир уақыттары услап — тутқан, пайдаланған куралы екенлігін, соны услауға гезектегі батырдың қолы жеткенлігін мақтаныш өтетуғын кеуіл кешірмелерін сөз етеді.

Мәселен:

Ерлерден қалған ақ найза,
Алдына кесе өңгерді («Бозұғлан», 29-бет)

— дегенге сыяқлы қатарларда найзаның қәсіятли буйым (жарак) екенлігін, оның ел қорғау, ар-намысты қорғау хызметінде биреуден-биреуге өтип пайдаланып

киятырғанлығын ықшам қатарлар аркалы сәулендиреді. Халықатында да түркий халықтарының миллий дәстүрлерінің көпшілігінде, адамға кереклі ен қәдірлі затлар мийрас мүлік есабында қалдырылған хәм соның менен оның қәсіятлилік әкмийети бәрқулла дыққатқа алынып отырған.

Дәстанларда найза «ақ найза», «қоныраулы найза» деген көркем тәріппеулер менен мәлім. Соған қарағанда, оның ушлары тат баспайтуғын хасыл полаттан ісленген болыуы итимал.

«Қоныраулы найза» бир белгилі мақсетлер ушын іслетілген дұшпанның жығырданын қайнатыу, тынышсызландыруы, сустын қайтарыу хәм т.б. психологиялық тәсірлер жасау ушын қолланған болыуы тийіс. Басқа тәрәпи менен «Қоныраулы найза» яки қонырау найзаның сән-салтанаты болған. Оны арнаулы усталар іслеген хәм барынша безеу илажларынан пайдаланғанлығын дәстанлардың материалларында көрсетіледі.

Былайынша бақаланғанда, найза миллий қол өнериміздің жемісі. Ол қол өнері буйымы сыбатында да өзінің көркемділігі, ықшамдылығы хәм тарихыйлығы менен дараланып тура алады.

Дәстанлардағы жақыннан урысатуғын урыс куралларының тийкарғылары усы қурал-жараклар болып табылады. Бірақ үлкен эпикалық дәретпелердің айырым жерлерінде сийрек болсада (гейпараларында жеткілікті дәрежеде — Х.Ж.), әміу, шүйтемір, сомтемір, гердан, соққы, сакетер сыяқлы т.б. кураллардың батырлар тәрәпинен жекпе-жектерде пайдаланғанлығы сөз етіліп отырады.

Жақыннан урысатуғын урыс кураллары дәстанлардағы қурал-жараклар халқындағы мағлұматтардың басым бөлегін өз мазмұнына қамтыйды хәм олар миллий жырауларымыз тәрәпинен жоқары келінген. Олардың рухланыушылық пенен жырланып келінген. Олардың гейпара ісленіу усылларына, урыстағы қолланыу өзгешеліктерине, материаллық сыпаттарына кеуіл бөлсек те, өтмиштегі ата-бабаларымыздың тарихый турмысындағы жетіскенліктерінің гүясы бола аламыз.

Қорғаныу кураллары

Қурал-жараклардың кескін түрдегі жетілісіулері
Ж.Хошнязов. Пист 5 2018

нәтижесінде қорғаныу қуралларының сапалылық хәм қолайлылық нәтижелери артып барған. Себеби, пайдаланып жүрген қорғаныу қураллары тазадан иске қосылған қурал жаракларға төтепке бере алмағанлықтан өзлеринин әхмийетлигин жоғалтып, қайтадан бурынғылардан да көре жетиліскен түрлерге өзгертип отырған. Бундай жағдайлар өз гезегінде қол өнери ислеринин де хәр тәреплеме жетилісиўин тәмийинлейди.

Қахарманлық дәстанларда қорғаныу қураллары ҳаққында сөз болғанда биринши гезекте саўыт барынша көбирек тилге алынады. Ол өзиниң атқаратуғын хызмети бойынша сырттан болған хәр қыйлы кесіу, шабыу, шаншыу сыяқлы тәсирлерди денеге өткізбес ушын кийилетуғын «жаў кийими». Саўыттың эпикалық дәретпелердеги тәрийплениу өзгешеликлерине нәзер таслағанда, оның түрлеринин оғада көп болғанлығын аңғару мүмкин. Әлбетте, эпикалық сүүретлеулер оның түрлерин анық белгилей алмайды, бирак қандай дәрежеде болса да оларды халықлық басқыштағы түсиниклер тийкарында аңлауға яки болмаса сыпатлануы өзгешеликлерин белгилеуге санлақ табылатуғынлығы даўсыз.

Саўыт биринши гезекте қорғаныу кийими. Демек, ол «жан сақлаушы» қәсийетлерге ийе деген халықлық түсиниклер менен сыбайлас халында олардың еле де қәсийетлигин «беккемлеу» мақсетинде «жети қабат», «тоғыз қабат» сыяқлы «сырлы» (сакраль) санлар қосылып айтылған болыуы мүмкин. Себеби, атқарыушы жараўлардың сана-сезиминде қәлипслесип улгерген бул сырлы санлар бирдейине белгили бир заттын қәсийетлигин күшейтиу ушын ямаса соған жаңадан қәсийетли түр-түс беріу ушын жийи пайдаланылып отырған. Буның тағы бир әхмийетли тәрепи сырлы санлардың тарийхый басқышлардағы хәр қыйлы миллий турмыслық уғымлар менен байланыста иске асқанлығынан болып табылады.

Дәстанларда саўыт ата-мийрас есабында да көринеди. Мәселен:

Атадан қалған саўытты,
Тартты тағы ийинине... («Қырық қыз», 220-бет)
Түркий халықларының миллий-турмыслық дәстүрлери көзқарасынан бундай мағлыұматлардың дәстанларда сақлануы оғада тәбийий хәм турмыслық түсиниклер бағдарында қәлипслескенлигинен дәрек береді.

Саўыттың қандай материалдан, қандай өзгешеликлери менен исленгенлиги ҳаққындағы мағлыұматларда дыққатқа ылайық:

Полаттан торы салынған,
Саўытларды шығарды... («Қырық қыз», 277-бет)

Алтын түйме полаттан,
Он илмели алтын жаға,
Оң ийинине жамылды... («Бозұлан», 29-бет)
Үстиндеги көк саўыт,
Ғуббасынан шешеди («Ер Зийұар», 22-бет)

Бундағы «полат тор», «алтын түйме», «алтын жаға», «көк саўыт», «ғубба» сыяқлы көркем түсиниклер ҳақыйкатында да олардың сапалылығын хәм ықшамлылығын көрсетеди. Ал, «он илмели» деген сөз болса оның сырлы, басқалар шешіуи қыйын болатуғын өзгешеликлерин тәрийплейди.

Саўытларды бир түймеден илемиз («Қырық қыз», 278-бет)

— деген сөзде де усы мазмун жатыр. Былайынша айтқанда саўытлардың бири-бирине усамаған өз алдына сырлы шешілиу усыллары болған. Булар қол өнери шеберлеринин арқасында иске асқанлығы сөзсиз.

Батырлардың урыс болар алдында саўыт кийиу дәстүри дәстанларда тураклы түрде қабыл етилген. Қайсы бир дәстандағы, қайсы бир батыр болсада оның урысқа таярлығы ямаса урысқа кирисиу алдындағы ҳәрекетлеринин бири саўыт кийиу менен басланады. Ал алыс сапарға атланып баратырған батырлар саўытларын киймей өзлери менен бирге алып шығады. Мысалы:

Бүрен баслы көк саўыт,
Бектериўге байлады («Ер Зийұар», 44-бет).
Кейнине саўыт бектерип («Ер Зийұар», 10-бет) хәм т.б. баянлаулардан усындай жуўмақ шығару мүмкин. Булда сол ўақытлық талап-дәрежеге сәйкес хәм затты алып жүриу илажларына ылайық батыр сапарының алдын-ала пукта таярлықлар менен болып атырғанлығын, нәтижелеринин унамлы болатуғынлығын сыпатлау ушын хызмет етеди.

Қорғаныу қуралларының бири «қалқан» қахарманлық дәстанларда онша дараланып көзге түсе бермейди. Бирак, оның зәрүрлиги хәм әхмийети батырлардың жекпе – жеклеринде сезилип турады. Мәселен, Қобланның Бөке дәу менен жекпе-жегинде Бөке дәу силтеген алпыс батпан әмиўинин салмағын Қобланның қалқаны қайтарады.

Дәстанларда қалқанлар басқа урыс қураллары сыяқлы емес, хасыл затлар менен теңелип сөз етиледі.

Алтын қалқан ийнинде

(«Қырық қыз», 227-бет).

дегенге сыяқлы қатарларды хәрбір қахарманлық дәстанлардан ушыратуы мүмкін. Ол дүзилисі бойынша дөңгелек геометриялық анықлыққа ийе болып, темірден, базыда қалың терилерден исленген. Тийкарғы атқаратуғын хызметі әскерлерди қарсылас душпанлардың атқан сарыжай оқларынан, найзадан хәм т.б. хәрқыйлы күшлї соққылардан қорғау болып есапланады. Сондай-ақ дуулыға (урыста кийетуғын бас кийим) сыяқлы кийимлик әхмийеттеги қорғаныу қуралы да дәстанларда ушырасып отырады. Дуулыға өзиниң көринисі бойынша адам басының дүзилисине ылайықтастырып, ушы (төбеси) сүйір болып келеді. Ол силтеген қылышты, я оқты хәм басқа да қарсылықларды басқа зыянын тийгизбей қайтаруы мүмкіншиликлерине ийе, батыр ушын оғада зәрүрли қурал — баскийим хызметин атқарады. Оның дәстанлардағы баяны биреуден—биреуге өтип киятырған мийрас — мүлк есабындағы түсиниклер менен көбірек көринеди.

Жақыннан урысатуғын урыс қураллары да узақ тарийхый дәуірлерден бери қәлиплесип, толысып, жетилисип киятырған, халқымыздың миллийлигин пайда еткен хәрқыйлы этникалық қатламлардың турыс-турмысы менен тығыз байланысly, қол өнер ислериниң нәтижелерин көрсететуғын материаллық мәдениятымыздың бахалы үлгилеринен болып есапланады. Олардың көпшилигиниң эпикалық дөретпелерде сақланып қалыуы хәм айрықша сыпатланыулары да материаллық хәм руўхый мәдениятымыздың бир-бири менен тығыз байланыста удайы бирге жасап киятырғанлығын дәлиллейди.

Қурал-жарақлардың сөз өнеринде көриниуї, әсиресе түркий тиллес халықлардың эпикалық дөретпелериниң ишинде қарақалпақ халқының ауызеки әдебиятында басым салмақта, көркемлик хәм эстетикалық көзқараслардан дараланып туруының өзи ата-бабаларымыздың халықлық көркем шығарма дөретиу өнериниң анағұрлым нәтижелилигин белгилейди.

Дәстанлардың сюжетлериде, эпизодларында әскерий урыс қуралы сыпатында тилге алынатуғын қурал-жарақлар белгилі бир тарийхый дәуірлерде ата-бабаларымыздың әскерий заңдылықлар тийкарында жасап өмир кеширгенлигин, узақ әсирлер дауаында сол орталықта қәлиплескен

әскерий дәстүрлердин мал шаруашылық ислери менен, дийқаншылық ислери менен шуғалланғанда оғада пукта пайдаланылғанлығын хәм усы тарийх жаңғырғының бизиң күнлеримизге шекем жетип келгенлигин сыпатлау мақсетинде оғада үлкен әхмийетке ийе.

Алыстан урысатуғын хәм жақыннан урысатуғын урыс қураллары, қорғаныу қураллары миллий қахарманлық дәстанлардың мазмунында тарийхый сыпатларға ийе болыулары менен бахалы. Бизиң миллий дәстанларымыздағы мысалларда халқымыздың руўхый хәм материаллық мәдениятының миллий түсиниклер нәтижесинде сақланғанлығын хәм олардың тарийхыйлығын, күнделикли турмысқа қатнастарын, оны ушлап-тутқан адамлардың, тәрийплеуши өнер ийелериниң көзқарастарын белгилі дәрежеде бахалап бере алатуғынлығын атап өтиуимиз тийис.

Қарақалпақ қахарманлық дәстанларындағы урыс усыллары тууралы гәп еткенимизде де тарийхый-турмыслық сыпат алған баянлауларға жолығамыз, олар ғалаба урыс көринислерин сүүретлеуде, жекпе-жек урысларын тәрийплеуде, хәр қыйлы әскерий урыс усылларын қолланыудағы ислетилген әдислерди сөз етиуде айқын көринеди. Солардан бир мысал:

Омма турған көп болды,
Қарсы турған жоқ болды,
Нәдиршаның әскери,
Алтынайдың әскеринен,
Бес-бес болып топ болды ...
Сондай жүдә көп болды,
Көплиги оның соншелли,
Күннің жүзи тутылды

(«Қырық қыз», 232-бет).

дегенге сыяқлы әскерлердин қара қурымдай жер жәхәнди басып кеткенлигин оғада мағаналы миллий халықлық түсиниклер менен сөз етиледі. Бундай қатарлар ушын тән болып, түрде барлық қахарманлық дәстанлар көзқараслардың ертеден киятырған дәстүрий халықлық бере алады. Урыс урыс хакқындағы баянын жәмлестирип бере алады, ал бас эпизодларының барысында көбинесе душпан тәрепиниң әскерлери басым күшке ийе болып отырады, әз әз қахарман тәреп болса аз әскерлери менен ямаса жалғыз өзи урысыуға мәжбүр болады. Бундағы тийкарғы мақсет бир өзи яки болмаса аз әскерлери менен көпти жеңиу, көпке қорықтастан қарсы туруу уқыплығына ийе болған

батырдың ерлигин, қандай қыямет қыйыншылықтарды жеңіуге қадір екенлігін эстетикалық рух пенен сыпаттаудан ибарат.

Дәстанларда жекпе-жек урыстар оғада жийи ушырасады хәм олар көпшилик жағдайларда шешиўши әхмийетке ийе болады. Яғный, жекпе-жек бир-бирине қарсы еки тәрәптин әскерлериниң бийхуўда қан төкпей, тек еки батырдың ғана қатнасыўындағы ҳәрекетлер менен шекленеди. Бундай жағдайларда жекпе-жекте жеңиске ерискен тәрәпке жеңилиске ушырағанлар тәслим болады. Бундай халатлар белгили бир тарийхый дәуирлердеги урыс ызым-қағыйдаларының турақлы бир қәлипке түскенлигин, өз батырларына болған ҳүрмет, исенимнин, әдил көзқараслардың эстетикалық мазмунын тереңлестиреди. Айырым жағдайларда батырлық жекпе-жеклердин соңы ғалаба урысқа да айланыўы мүмкин ямаса урыс болмай-ақ, жекпе-жеклер бириниң изинен бири даўам ете беретугын жағдайлар да ушырасады. Бизге шекем жетип келген мағлыўматлардың атқарыўшылар тәрәпинен өзгерислерге ушыраў мүмкиншиликлерин есапқа алып, биз ушын зәрүр болған әскерий демократиялық жәмийет ҳәкимшилиги дәуирлериндеги тәртип-нызамлардың қалдық дәрежесинде сақланып қалғанын да бийкарлай алмаймыз.

Қахарманлық дәстанлардағы жекпе-жеклер үш түрли усыл менен баян етиледі. Бириншиси; атысыў (сарыжайда гезеклесип бир-бирине оқ атыў, ямаса гезеклесип нышанаға оқ атыў). Екиншиси; шабысыў (қылышласыў ямаса найзаласыў), үшіншиси; гүрес. Еки батыр (ямаса батыр менен дәўлер). Дәстанларда жекпе-жектиң усы соңғы түри көбирек ушырасады. Бунда батырлар бир-бирине айбат етип, күш көрсете тура, әскерий ямаса батырлық дәстүрлерге тән болған ар-намыс, әдеп-икрамлылық шәртлерин сақлайды. Яғный, ҳәр қайсысы биринши гезекти алыўды өзлерине ылайық көрмейди. Оны корқақлық белгиси деп есаплайды. Мәселен Алпамыс пенен Қаражанның жекпе-жектери, Қоблан менен дәўлердиң жекпе-жектери усы тақылетте өтеди. Дәстанлардағы сақланып қалған усын-дай эпизодлар әскерий-демократиялық дәуирлерге тийисли болған гейпара элементлердин үлгилери сыпатында миллиетимиздин санасынан орын алып, изин жоғалтпай киятырған турмыслық мотивлер дәрежесинде баҳаланатуғынлығын дәлиллейди.

Қахарманлық дәстанларда урыс өнери ҳаққындағы эпикалық мағлыўматлардың гейпаралары ерте дәуирлердеги

хәм орта әсирлердеги қәуимлердин урыс усыларын еслетеди. Мәселен, эпийайыластырып айтқанда, халқымыздың тилинде бул әскерий терминлер «оң қанат», «сол қанат», «алдыңғы шеп», «артқы шеп» болып аталып келинген. Булар дәстанларда мына тақылетте баянланады:

Ақтамақтай арыўдың,
Жүз қызы жүрди алдында.
Жүз қызы жүрди артында,
Сексен қызы жүрди оңында,
Сексен қызы жүрди солында
(«Ер Зийўар», 44-бет).

Мине әскерий сап дүзип жүриўдин халық түсинигиндеги көринислери тарийхый дәреклерде анықланған¹⁰⁵, турмыслық әхмийеттеги, белгили бир жәмийетлик дәуир көринислерин көз алдымызға елеслететуғын баҳалы қәсийетлерге ийе. Атлы әскерлердин сап тартып жүриў дәстүриниң басқа усылы, ең көп тарқалған усылы мына қатарларда берилген:

Бес мың әскер изинде,
Отыз қызы оңында,
Отыз қызы солында («Қырық қыз», 227-бет)

деген халықлық түсиниклерден ибарат. Бул тарийхый дәреклердеги душпан топарын жарып өтиўши үш мүйешли сап дүзилисин еслетеди. Булар тактикалық усыллардың би-сап болып душпанлар үстинен жеңиске ерисиўде шешиўши әхмийетке ийе болған¹⁰⁶. Булардан тысқары, душпан әхмийетке ийе болған¹⁰⁶. Булардан тысқары, душпан тәрәпке гезеклесип, бир топар мергенлердин жабыла оқ атыў усыллары «қырық мерген атқан сарыжай» («Қырық қыз», 232-бет) әскерлердин орын алмасып урысыў («Алдын қырдым дегенде де, Арты ғаўлап толады, Артын қырдым дегенде, алды ғаўлап толады») әдислери хәм т.б. миллий урыс өнериниң халықлық баянын бере алатуғын әхмийетке ийе.

Урыс өнерине байланысly болған дәстанлық эпизодлардағы тағы бир өзгешелик мынандай эпикалық мағлыўматлар арқалы көринеди:
Ай жағынан келеди,
Айланып шаўқым салады
Күн жағынан келеди,
Гүңиренип алла салады («Қоблан», 141-бет).

¹⁰⁵ Худяков Ю.С. Көрсетиген китап, 166-б.
¹⁰⁶ Алланиязов Т.К. Очерки военного дела кочевников Казахстана. - Алматы: XXI век, 1996. 62-б.

Бундай әдіслер ески хунн кәуімлері хәм соң түрк кәуімлеринин урыс өнеринде жийи пайдаланған¹⁰⁷. Қала берсе бул дәстүр жаўды жеңіу жолындағы астраллық күшлерге исениу тийкарында қәлиплескен болыуы мүмкін. Себеби хуннлардың да, түрклердинде айды, куяшты өзлерине мәдаткар кудай сыпатында танығанлығы көплеген тарийхый дәреклерден мәлим.

Дәстанларда ғалаба қорғаныу илажларын көз алдымызға келтиретуғын «қорған қала»лар хәққында да дәреклер ушырасып отырады. Олар «Қырық қыз»дағы Мийуалы қорғаны хәққындағы баянда былай берилген:

Әтирапына отаудын,
Қоладан қорған салдырды.
Полат пенен шойыннан,
Дәрүазасын ойдырды.
Босағасын бекемлеп,
Қорғасын-полат куйдырды...

(«Қырық қыз», 44-бет).

Келтирилген текстте қаланы бекемлеп курып, сыртқы жаўлардың басып кире алмауы ушын исленетугын илажлар қала курылысына байланыслы болған өнерментпилик хәм архитектуралық усыллар кең мазмунда баян етилген. Бул жерде «шойын», «қола», «қорғасын», деген түсиниклер бир тәрепинен қала курылысындағы пайдаланатуғын материал оның сыпатында көрингени менен көркем эпитет түринде тәрийплейди. Әлбетте, бул материаллар қала салыу ушын қолланылмаған, ал керекли болған, сол дәуірлер ушын хәм оннан кейинги дәуірлерде де үй-руўзыгершилик буйымларын ислеуде жийи пайдаланылып отырған¹⁰⁸.

Ески Хорезм жерлеринде «қорған қала»лардың ерте дәуірлерден-ақ мәлим екенлигин тастыйықлайтуғын материаллар оғада көп¹⁰⁹. Онда Хорезм жерлериндеги ески «Қорған қала»ларды хәртәреплеме үйрениуге, әсиресе Хорезмде жасаған хәр қыйлы кәуімлердин қол өнери ислерин, мәдениятын тарийхый басқыштан үйрениуге айрықша кеўил бөлінген. Бул мәселеде белгили археолог Ғайрат Хожаниязовтың «Хорезмнің қорған қалалары»

¹⁰⁷ Хошаниязов Ж. Қарақалпақ қахарманлық дәстаны «Алпамыс». - Нөкис: Билим, 1992. 77-б.
¹⁰⁸ Қыдырниязов М.-Ш. Материальная культура городов Хорезма в XIII-XIV веках. - Нукус: Каракалпакстан, 1989. с.95-97.
¹⁰⁹ Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. - М.: Наука, 1985; Толстов С.П. Древний Хорезм. - М., МГУ, 1948 и др.

деген мийнетинде үлкен әхмийетке ийе болып, бизин миллий дәстанларымыздағы қорған қалалар хәққындағы эпикалық мағлыұматларды тарийхый-археологиялық дәреклер аркалы көрсетип бере алады¹¹⁰. Демек, фольклор солардың ишинде дәстанлар миллий мәдениятымыздың хәм өнеримиздин бир тарауы сыпатында бизин өтмишимиздеги турмысымызды анық бахалауға өзинин зор жәрдемлерин тийгизетуғынлығы даўсыз.

Ата-бабаларымыз ерте дәуірлерде ақ Орта Азияда жасаушы көп санлы кәуімлердин бири сыпатында курал-жарақларға арқа сүйеген, оларды қәстерлеп, қәдирине жететуғын адамлар болған. Курал-жарақлар тек душпанларынан кегин алыу ямаса қорғаныу ушын ғана емес, ал ата-бабаларымыздың бурыннан қәлиплесип киятырған дәстүрий турмыс мәдениятын бекемлеу, қаны менен тәнине синисип кеткен турмыслық талаптарын нығайтыу хәм раўажландыруы ушын да наятый исенимли, жәрдемши хызметлер атқарған.

Урыс ислери менен шуғылланыушы кәуімлер Арал теңизи жағаларында б.з.ш. дәуірлердин VI-V әсирлеринде ақ жасағанлығы тарийхтан мәлим. Олар әйемги грек тарийхшылары Гекетай, Страбон, Геродот шығармаларында сак-массагет, апасиак, скифлер аты менен көзге түседі. Буннан кейинги дәуірлерде, улыўма түркий халықларынын этногенезинде әхмийетли орны бар кәуімлердин бири хуннлар (гунлар) хәққындағы дәреклерде курал-жарақлардың бурынғыларға қарағанда әдеуір жетилискен түрлеринин пайда болғанлығы хәққындағы мағлыұматлар көплеп ушырасады.

Курал-жарақлар түрк бирлеспелери орталығында да оғада әхмийетли болған. V әсирдин орталарынан баслап түрклер үлкен кәуім ретинде тәрийх бетлеринде мәлим бола баслады. Соң түрк мәмлекетинин пайда болыуы, олардың курал-жарақ ислеу укыпшылықлары хәм оннан пайдаланыу шеберликлери менен тиккелей байланыслы екенлигин атап өтиўимиз тийис. Түрк қағанлығы ыдырағаннан кейинги (VIII-XI ә.) огузлар, кыпшақлар, коңыратлар заманында да курал-жарақларды ислеу хәм оларды пайдаланыу кең хәўиж алып отырған. Соның тийкарында үлкен кәуімлик бирлеспелер пайда болып, тарийх бетлеринде, ауыз еки көркем дәрәтпелерде терең из қалдырған.

¹¹⁰ Хожаниязов Г. Фортификация древнего Хорезма (VI в. до н.э. - IV в. н.э.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. - Нукус, 1996, с. 4-17.

Биз дәстанлардағы курал-жарақлар хақындағы мағлыұматларды үйрениу барысында мынандай жуўмақларға келдик:

1. Қахарманлық дәстанларда курал-жарақлардың әпиуайылықтан курамалылыққа өтиу баскышларын белгилейтуғын мағлыұматлар бар.
2. Курал-жарақларды безеу сыпатларына, атқаратуғын хызметлерине де айрықша итибар бериледи.
3. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларында курал-жарақлардың гейпаралары исенимлик (культлик) қәсийетлерге ийе болған.
4. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларындағы айырым мотивлер курал—жарақлардың жасларды бирден-бир сынау курал екенлигин тастыйықлайды.
5. Курал-жарқлар еки қас батырды мәңги досластыратуғын қәсийетлиликке ийе.

Курал-жарақлар хақындағы халықлық түсиниклердин турақлылығы ата-бабаларымыздың турмыс — тиришилигиндеги тутқан орнын, әскерий ерликлерин хәм басқа да тарийхый ўақыялардың узақ дәўирлик баскышларын сәўлелендиреди. Ал олардың сөз өнерине болған қатнаслары, белгили бир затты жоқары көркемлик дәрежесинде сүүретлеу мүмкиншиликлери бизге шекем жетип келген руўхый мийрас есабында заманласларымызға өткен дәўирлер хақындағы анық түсиниклер беріу менен оларға миллий мақтанышымызды улығлайтуғын исеним бағышлап отырады.

Қарақалпақ дәстанларындағы кийим-кеншеклер хәм безениу буйымларының фольклорлық сыпатлары

Кийим-кеншеклер хәм безениу буйымлары хәр бир халықтың миллий материаллық мәдениятының ең көзге көринерли түри болыуы менен бир қатарда, әсирлер даўамында қәлиплесип хәм раўажланып киятырған халқымыздың тарийхын, басқа халықлар менен қарым-қатнасларын, дәстүрий өзгешеликлерин, белгили бир дәўирлердеги ата-бабаларымыздың экономикалық хәм социаллық жағдайларын хәм әлбетте, дәретиушилик талғамларының салмағын дурыс бахалаўға жол ашып береді. Әсиресе, қарақалпақ дәстанларының бай материаллары өтмиштеги күнделикли турмысымызда пайдаланылған кийим-кеншеклер хәм безениу, буйымларының атамаларын, ислениу усылларын, атқаратуғын хызметлерин

(гейпараларының — Х.Ж.) көркемлигин, жарасымлылығын узақ дәўирлерден берли өз бойында сақлап киятырған бирден-бир халық гәзийнеси сыпатында бахалы.

Қарақалпақ миллий кийим-кеншеклери, жол-жоба буйымлары хақындағы илимий мийнетлерди, жол-жоба пикирлерди тарийхшы алымларымыздан Т.А.Жданко, А.С.Морозова, Х.Есбергенев, өнертаныушылардан А.Алламуратов, И.В.Савицкий, М.Қарлыбаев, фольклоршылардан Қ.Айымбетов, К.Максетов, философлардан Г.Жанабаева хәм т.б. арнаулы қәнигелерге хәм кең оқыушы журтшылыққа таныстыруда белгили дәрежеде өз үлеслерин қосты. Миллий кийимлеримиздин, хасыл буйымлардан исленген тағыншақларымыздың халық ауызеки дәретпелериндеги сәўлелениулери туўралы дерлик гәп болған жоқ. Миллий сөз өнеринде, қол өнери сыяқлы өз усылларына ийе, өз салмағына, өз айырмашылықларына ийе орталыққа тәсир етиуши, орталықты өзіне тартыушы күшлерди бойына топлаган. Қала берсе, ол атадан-балаға мийрас болып киятырған материаллық мәдениятымызды көздин қарашығындай сақлап келген руўхый байлығымыз болып есапланады. Сонлықтан, миллий кийим-кеншеклер хәм безениу буйымларының дәстанлардағы сыпатланыуларын үйрениу халқымыздың узақ дәўирлик турмыс мәденияты тарийхының елеули тәреллерин белгилеуде хәм күнделикли тарийхый турмысқа болған руўхый санамыздың дәрежелерин анықлауда, ең баслысы, миллий руўхый дүньямыздың шеңберин, ата-бабаларымыздың сөз өнерине хәм сыртқы дүньяға, өзлерин қоршаған орталыққа болған қатнасларын, қәбилетлерин, уқыпшылықларын таныу зәрүр.

Кийим-кеншеклердин хәм безениу буйымларының сыртқы көринислери хақындағы бизге шекем жетип келген археологиялық табымалар, атап айтқанда тастуғалар (балбал), оссуарийлар, фрескалар (дийуал сүүретлери), этнографиялық материаллардан миллий үлкетаныу музейи экспонатлары, қол өнери ислери бойынша орта әсир миниа-тюралары, соңғы дәўирлердеги көркем сүүретлеу шығармалары, әсиресе миллий дәстүрлерге байланыслы исленген үлкен полотнолар, портретлер хәм соларға тийкарланған қәниге алымларымыздың бахалы пикирлери, болжаулары бизин халық ауызеки дәретпелеримиздеги кийим-кеншеклер хәм безениу буйымлары хақындағы мағлыұматларды тарийхый-жәмийетлик баскыштан таныуда жәрдем беретуғынлығы даўсыз. Фольклорлық